

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW WA`ZIRLIGI

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

Qol jazba huqiqinda

DJABBARBERGENOVA GULNAZ ALIMOVNA

O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetlerdi u`yreniw

Qa`niygelik: 5A140802 «Psixologiya»

Magistr akademiya liq da`rejesin aliw ushin jazilg`an

DISSERTATSIYA

Ilmiy basshi – psixologiya ilimlerinin`
kandidati, dotsent Klicheva Z.P.

NO`KIS-2011

J O B A

KIRISIW.....	3
---------------------	----------

I BAB. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MUNASABETLERDIN` PEDAGOGIKA HA`M PSIXOLOGIYADA U`YRENILIWI

1.1. O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindeg shaxslarara mu`na`sabetlerdin` alimlar ta`repi u`yreniliwi.....	11
1.2. O`spirim jasi dawirinde shaxslar ara munasibetlerdin` mashqalari.....	25
1.3. O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindeg shaxslarara mu`na`sabetlerdi psixologiyaliq jaqtan u`yreniw.....	36
1.4. O`spirimlik da`wirinde shaxstin` qa`liplesiw.....	42

II BAB. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MUNASIBETLERDI EKSPERIMENTAL UYRENIW

2.1. O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindeg shaxslarara munasibetlerdi u`yreniw metodikasi ham metodologiyasi.....	52
2.2. O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindeg shaxslarara munasibetler psixodiagnostikasi ha`m psixokorreksiyasi.....	58
2.3. Baqlaw ta`jiriybeleri	63

JUWMAQLAW.....	67
PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR.....	71
QOSIMSHALAR.....	76

KIRISIW

Ba'rkamal a'wlad yaki ka'mil insan ideyasi – ha'm milliy ha'm uliwmalik a'hmiyetke iye bolg'an, adamzat fizikaliq ka'millikti payda etken, oni barqulla jaqsiliqqa baslaytug'in ideya bolip esaplanadi. Solay eken, g'a'rezsiz ma'mleketimizde ha'r bir shaxsti, a'sirese, o'sip kiyatirg'an, a'wladimizdi ha'r ta'repleme rawajlandiriwdin' ilimiy ha'm a'meliy tiykarlarin jaratiw barliq pa'nlerdin' aldinda turg'an quramali ha'm a'hmiyetli ma'selelerden biri bolip tabiladi. Bul protsesste pa'n shaxsti ha'r ta'repleme rawajlandiriw ushin za'ru'r bolg'an en' na'tiyjeli sha'rt – sha'rayatlarin u'yrenedi. Ha'mde shaxsti rawajlaniw nizamliliqlari ha'm ko'rsetkishlerin, za'ru'rli faktorlarin biliwge, shaxstin' qa'liplesiw basqishlarin aniqlaw menen birge bul protsesste ta'lim – ta'rbiyanin' ha'mde shaxs aktivliginin' za'ru'rigin ha'r ta'repleme aship beredi.

Biz perzentlerimizdin' tek g'ana fizikaliq ruwxiy jaqtan deni saw boliwi menen birge, al olardin' intellektual bilimlerge iye bolg'an, toliq rawajlang'an insanlar bolip, XXI a'sir talaplarina toliq juwap беретug'in na'wqiran a'wlad bolip kamalg'a keliwi ushin za'ru'r barliq imkaniyat ha'm sha'rayatlardi jaratiwdi o'z aldimizg'a maqset etip qoyg'anbiz.

Usi ku'nlerde hu'kimetimiz ta'repinen usi ma'sele boyinsha qabil etilgen Ma'mleketlik da'stu'ri ha'm ma'mleketlik emes dereklerdi esapqa alg'an halda, bar bolg'an barliq resurs ha'm imkaniyatlarimizdi sarplawdi ko'zde tutadi.¹ degen edi Prezidentimiz o'zinin' «Yuksak ma'naviyat- engilmas kuch» shig'armasinda.

Ma'mleketimizde ha'r ta'repleme rawajlang'an, jan'a ha'm erkin demokratiyalik ja'miyetti du'ziwge pu'tkil intasi menen qatnasa alatug'in sap deneli, ruwxiy du'nyasi bay, emotsionalliq jag'inan ziyrek, sotsial jag'inan belsendi, shaxsti qa'liplestiriw O'zbekstanda «Bilimlendiriw haqqindag'i» ha'm «Kadrlar tayarlawdin' milliy bag'darlamasin» a'melge asiriwdin' og'ada a'hmiyetli ma'selelerdin' biri bolip esaplanadi. Sonliqtanda ma'mleketimiz bilimlendiriw mekemelerinin' huquqiy biyligin, oqitiwshilar menen ta'rbiyashilarg'a degen itibardi arttiriw ushin mu'mkinshiligi barinsha barliq ilajlardi a'melge asirip atirg'ani belgili. Al bul o'z gezeginde ma'mleket o'zinin' en' qa'dirli g'aziynesin jas a'wladti isenip tapsirg'an adamlarg'a - oqitiwshilar menen ta'rbiyashilarg'a og'ada u'lken juwapkershilik ju'kleydi. Oqitiwshilar ha'm ta'rbiyashilar balanin' ha'r qiyli jas da'wirlerinde psixologiyaliq rawajlaniw o'zgesheliklerinin' nizamlilqlarin yag'niy olardin' psixikaliq biliw protsesslerinin' qay da'rejede rawajlang'anlig'in

¹ I.Karimovning «Asosiy vazifamiz-Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» 2009-yilning asosiy yakunlari va 2010 yila O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi, №21(4936) 2010 yil 30-yanvar.

biletug`inday ilimiy mag`liwmatlar ha`m ta`jiriybelerdi iyelewi tiyis. Sonday-aq ha`r qiyli jas da`wirlerinde yag`niy kishi mektep jasindag`i balalardin` oyin xizmetinde olardin` oqiwg`a qizig`iwshilig`in arttirip bariw jollarin u`yreniw bu`gingi ku`ni baslawish klass mug`a`llimlardin` aldinda turg`an basli waziypalardin` biri bolip tabiladi.

Xaliq ta`limin tu`pten o`zgertiriwdin` da`stu`rin a`melge asiriw ju`da` u`lken ku`sh, qa`rejet ha`m imkaniyat talap etpekte. Isenimimiz ka`mil O`zbekstannin` ekonomikalik jag`dayi xalqimizdin` aqil-parasati ha`m erkinin` ju`da` a`hmiyetli ekenligi elimizdin` baxitli keleshegin sheship beriwshi waziypani tabisli atqariwg`a jol aship beredi.²

Shaxslar arasindag`i mu`nasibetler qiyin, quramali protsess, ol ko`plegen ishki ha`m sirtqi ta`sirler ha`m faktorlar arqali ju`zege shig`adi.

Insan tiri eken, pu`tkil o`miri dawaminda o`sip, rawajlanip, o`zgerip baradi. Balaliq, o`spirimlik ha`m jasliq jillarinda shaxstin` kamal tabiwi aniq ko`zge taslanadi.

Ortaliq – bul shaxsqa ta`sir etiwshi waqiya ha`m ha`diyseler kompleksi bolip esaplanadi. Bular: ta`biyg`iy ortaliq (geografiyalik, ekologiyalik), sotsialliq ortaliq (shaxs jasap atirg`an ja`miyet) shan`araq ortalg`i ha`m basqalar kiredi. Bular arasinda sotsialliq ortaliqtin`, yag`niy shaxs jasap atirg`an ja`miyettin` insan ka`milligi ushin jaratilip atirg`an imkaniyatlari a`hmiyetli rol atqaradi. Ga`rezsiz O`zbekstanimizda ta`lim sistemasin jan`alaw, kadrlar tayarlaw milliy da`stu`rinin` qabil etiliwi ba`rkamal a`wladti jaratiwdag`i da`slepki qa`demler bolip tabiladi. Shaxs rawajlaniwina erisiw ha`r bir ja`miyette a`melge asirilip atirg`an ta`rbiya tizimi arqali a`melge asiriladi. Ta`rbiya arqali insandag`i rawajlaniw imkaniyatlarin ju`zege shig`ariw mu`mkin. Ta`rbiya protsesinde aniq maqset ha`m reje tiykarinda shaxsqa ta`sir etiledi. Bunin` na`tiyjesinde ortaliqtag`i waqiyalardin` duris na`tiyjeli ta`sirin a`melge asiriw imkaniyati tuwiladi. Ortaliq bere almag`an na`rseler ta`rbiya arqali payda etiledi, ha`tteki ta`rbiya sebepli shaxsta tuwma kemshiliklerdi de o`zgertirip shaxsti ka`malg`a jetkeriw mu`mkin. Bunnan tisqari ortaliqtin` unamsiz ta`siri sebepli ta`rbiyasi izden shiqqanlardi da qayta ta`rbiyalaydi. Rawajlaniw shaxs xizmetinen tisqarida bolmaydi. Sol sebepli adam xizmeti onin` rawajlaniwi ushin tiykar boladi. Duris sho`kemlestirilgen ha`r qanday xizmet oyin bolsin, yaki miynet, oqiw, sport ha`m basqalar shaxstin` rawajlaniwina ha`m ja`miyetlesiwine ta`sir ko`rsetedi. Shaxs u`lkeyip barg`an sayin onin` xizmeti de mazmunliq jaqtan da, formalik jaqtan da o`zgerip baradi, tu`rli jas da`wirlerinde bolsa xizmet tu`rleri de o`zgerip baradi. Sol sebepli bala o`mirinde oyin, oqiwshi o`mirinde oqiw, u`lkenler o`mirinde miynet xizmetleri u`lken a`hmiyetke iye bolip esaplanadi.

Biz xalqimizdin` du`nyada hesh kimnen kem bolmawi, perzentlerimizdin` bizden de aqilli, ku`shli, bilimli, dana ha`m a`lbete baxitli bolip jasawi ushin bar ku`shimizdi ha`m

² I.A.Karimov «Barkamol avlod O`zbekiston tarrahiyotining poydevori». Toshkent 2007 yil

imkaniyatlarimizdi jumsar ekenbiz, bul boyinsha ruwxiy ta`rbiya ma`selesi, hesh gumansiz, u`lken a`hmiyetke iye. Eger biz bul ma`selede sezgirligimizdi ha`m juwapkershiligimizdi joq qilsaq, bul ju`da` a`hmiyetli jumisti o`z aldina, o`zi bolarshiliqqa taslap qoyatug`in bolsaq, muqaddes qa`driyatlarimizg`a bag`darlang`an ha`m olardan aziqlang`an ruwxiyatimizdan, tariyxiy este saqlawimizdan ayirilib, aqir aqibetinde o`zimiz umtilg`an rawajlaniw jolinan shetke shig`ip qaliwimiz mu`mkin.³

Usillardan kelip shig`ip, shaxs ha`m shaxslar arasindag`i mu`nasibetlerdi u`yreniw boyinsha proektiv metodikalardan paydalaniw, bu`gingi ku`nde shaxstin` ja`miyetlesiwi, rawajlaniwi, onin` shan`arag`inda, ja`ma`a`tte ha`m ja`miyette o`z ornin iye boliwi, o`zine ha`m o`zgelerge tuwri qarim-qatnasta boliwin u`yreniw **izertlew jumisimizdin` aktualig`in** ko`rsetip beredi.

Ha`zirgi waqitta elimizde u`lken o`zgerisler ha`m jan`aliqlar ju`z bermekte. Ja`miyetimiz ruhiy jaqtan jan`alanbaqta. Xalqimizdin` a`zelden kiyatirg`an qa`dirlep kelgen u`rp – a`det, da`stu`rleri qayta tiklenbekte. Erkin – demokratiyalıq ja`miyetti quriw jolında ma`mleketimiz ko`plegen islerdi alıp barıp atır. Sonin` menen birge bilimlendiriw tarawında da u`lken o`zgerisler bolmaqta. Ha`zirgi waqitta ha`r ta`repleme jetilisken salamat a`wladti kamalg`a keltiriw – basil waziypa. Hu`kimetimiz ta`repinen “Bilimlendiriw haqqında Nizam” ha`m “Kadrlar tayarlawdin` milliy bag`darlamasi” qabil etildi.

Milliy bag`darlama bilimlendiriw tarawına engizilmekte. A`lbette, jas a`wladti ha`r ta`repleme ta`rbiyalap, kamalg`a keltiriw an`sat is emes.

Bul islerge birgelesken jag`dayda ha`reket etiw lazim. Bala ta`rbiyasında ata – ana, shan`araq, mektep, ja`ma`a`t ha`m ken` ja`miyetshilikdin` tutqan orni ayriqsha. Ha`zirgi waqitta balanin` mektepke shekemgi, kishi mektep jasindag`i (fundamental da`wirine) ta`rbiyasına ayriqsha diqqat bo`liw qolg`a alinbaqta. Balanin` ta`rbiyasına, ja`ma`a`tlerdegi shaxslarara mu`nasabeteri ta`sir etedi. Ja`ma`a`t ha`m gruppalar tuwralı tu`sinik berip o`tpekshimiz.

Pedagog ozinin` jumisi dawamında tek bir oqiwshe menen shug`ullanbastan ba`lkim o`zinin` quramında oqiwsheardı birlestirgen ha`r qiyli gruppalar, ja`ma`a`tler, shan`araq ha`m bir do`gerekte birlesken balalar toparı menen islesiwge de tuwri keledi. Sonin` ushin mug`allim gruppalar ha`m ja`ma`a`tlerdin` sotsial – psixologiyalıq nizamlıqların biliwi sha`rt.

Jeke adamdı kamalg`a keltiretug`in ha`m ta`rbiyalaytug`in ja`ma`a`t o`zi menen ja`miyet ortasindag`i baylanistiriwshe buyim. Miynet ja`ma`a`ti o`zinin` joqarı ko`mislerinde adamdı ha`r ta`repleme kamalg`a keltiriw ushin sharayat jaratadı.

Ja`ma`a`ttegi jeke adamlar arasindag`i qatnasiqlar nelerden ibarat degen soraw tuwiladı?

³ I.A.Karimov. «Yuksak ma`naviyat engilmas kuch». Toshkent «Ma`naviyat» 2008 4b

Ja'ma'a't – jeke adamlar arasindag'i qatnasiqlardin' birgeliktegi xizmetinin' sotsialliq a'hmiyeti ha'm jeke ta'reptin' ahmiyeti arqali o'z ko'rinishin tabatug'in grupp bolip tabiladi. Onin' psixoloigiyaliq jaqtan basqa gruppalarg'a qarag'anda parqi usinda.

Shaxstin' rawajlaniwi ja'ma'a'tte qarim-qatnas protsesinde qa'liplesedi. Shaxslar ara munasabet adamshiliq ja'miyeti payda bolg'an da'wirden baslap aq, adamlardin' bir – birin tu'siniwi, bilisiwi, o'z ara baylanisli bir – birine ta'sir etiw, birlesip ja'ma'a't tu'rinde jasaw mu'mkinshiligin beretug'in en' ku'shli, qolayli qural esaplanip kelgen.

Ha'r qiyli jas da'wirinde shaxlardin' (kishi mektep jasinan baslap talabalar da'wirine shekem) qarim qatnas, shaxslar ara mu'nasabetler protsesin psixologiya iliminde ko'plegen psixolog alimlar izertlegen, Rossiya psixologlarinan L.I.Bojovish, D.B.Elkonin, M.I.Lisina, I.V.Dubrovina, D.I.Feldshteyin, Y.L.Kolominskiy, A.V.Mudrik ha'm O'zbekstan psixologlarinan M.G.Davletshin, E.G'oziyev, V.A.Tokoreva, R.I.Sunnatova, T.M.Adizova, G.Berdiyev, L.V.Nazirovalar bul ma'selege o'zlerinin' biybaxa u'leslerin qosqan. Degen menen, bul mashqala bu'gingi ku'nde de o'z a'hmiyetliligini joyitpaydi ha'm ja'nede jan'a izertlewlerdi talap etedi.

Izertlew jumisinin' maqseti: Ta'lim protsessinde o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'nasibetlerge ta'sir etiwshi obiekktiv ha'm subiekktiv faktorlardi u'yreniw

Izertlew jumisinin' predmeti : O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetlerdi u'yreniw.

Izertlew obiekti: No'kis qalasindag'i №4 - mekteptin' 8-9 klass oqiwshilarinan 40 oqiwshi tan'lap alindi.

Izertlew jumisinin' ilimiy gipotezasi: O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetlerdin' rawajlaniwina to'mendegi faktorlar sebep boliwi mu'mkin:

- 1) Ata-analardin' unamli is-ha'reketleri;
- 2) Balani jaqsi ko'riw ko'rinishinin' seziliwi;
- 3) Ata-analari ta'repinen balani kemsitpew.

O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetlerdi rawajlandiriw ushin jeke ha'm toparliq treningler o'tkerilse, olar arasindag'i shaxslarara munasibetlerdin' jaqsilaniwina alip keliwi mu'mkin.

Izertlew jumisinin' waziypalari:

1. Tema boyinsha psixologiyaliq ha'm pedagogikaliq a'debiyatlardi analiz qiliw.
2. O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetlerdi rawajlandiriwshi ishki ha'm sirtqi faktorlardi u'yreniw.
3. Izertlew na'tiyjelerin mug'dar sipat jag'inan analiz qiliw.
4. Psixologiyaliq-pedagogikaliq juwmaq ha'm usinislari islep shig'iw.

Izertlew jumisinin` metodologiyaliq tiykari:

Psixologiyadag`i sana ha`m xizmet birligi printsipli, shet el psixologlarinan Dj Teylor, F.Zimbardo, V.E.Kagan, A.M.Prixojannin` shaxs qa`weterleniwi haqqindag`i pikirleri, sonday-aq, "Ta`lim haqqinda" g`i Nizam ha`m "Kadrlar tayarlawdin` milliy da`stu`ri", Prezidentimizdin` «Yuksak ma`naviyat-engilmas kuch» shig`armalarindag`i tiykarg`i tu`siniklari ha`m basqa ma`mleketlik hu`jjetleri tiykar etip aling`an.

Izertlew jumisinin` metodlari:

1. Bass-Darki testi.
2. Qol testi.(B.Brayklin, Z.Piotrovskiy, E.Vagner)
3. Psixodrama (Ya.L.Moreno).
4. Bar bolmag`an haywan metodikasi.

Izertlew jumisinin` teoriyaliq a`hmiyeti:

U`yrenilgen a`debiyatlar ha`m o`tkerilgen izertlewler na`tiyjelerinen aling`an teoriyaliq mag`liwmatlar, psixologiya pa`ni tarawlarinan jas ha`m pedagogikaliq psixologiya, sotsial psixologiya, xulqi buzilg`an balalar psixologiyasi pa`nlerin teoriyaliq materiallar menen bayitiwg`a xizmet qiladi.

Izertlew jumisinin` ilimiy a`hmiyeti:

Izertlew na`tiyjelerinen aling`an mag`liwmatlardi ta`lim mekemelerinde a`meliyatta qollaniw, ta`lim protsessinde talaba bilimin ha`m oqitiwshi ortasindag`i tu`rli kelispewshiliklerdin` aldin aliwg`a imkaniyat jaratiwdan ibarat.

Izertlew jumisinin` ilimiy jan`alig`i:

1. Ta`lim protsessinde O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindeg`i shaxslarara munasibetlerdi rawajlandiriwshi obiekktiv ha`m subiekktiv faktorlar aniqlandi;
2. O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindeg`i shaxslarara munasibetler shaxs o`zgeshelikleri menen baylanisli boliwi mu`mkin.

Izertlew jumisi na`tiyjelerinin` ja`riyalaniwi:

Izertlew na`tiyjeleri ha`m usinislardi oqitiwshilar, psixologlar, ata-analar o`z xizmetlerinde a`melge asiriwi mu`mkin:

- mektep psixologlari o`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindeg`i shaxslarara mu`nasibetlerdi rawajlandiriwda qollanilatug`in metodlardan, shinig`iwlardan o`z a`meliyatlarinda paydalaniw imkaniyatinin` barlig`i:
- ata-analardin` o`z balalari menen shug`illaniwlarinda juwapkershilikti arttiriw imkaniyatinin` barlig`i:

- pedagogikaliq psixologiya, jas ayirmashiliq psixologiyasi, Xulqi buzilg`an balalar psixologiyasi, psixokorreksiya, sotsial psixologiya pa`nleri boyinsha oqiw mashg`ulatlari ushin mag`liwmatlar aliw imkaniyati bar.

Jumistin` sinawdan o`tiliwi. Izertlew jumisi 2009-2011- oqiw jillar aralig`inda a`melge asirildi. Sonday-aq, onda qolga kiritilgen jan`aliqlar haqqinda Respublika ko`leminde ha`m institutimizda ha`r jili o`tkeriletug`in ilimiy-teoriyalıq ha`m ilimiy-metodikaliq seminarlarda qatnasiw arqali na`tiyjeler ja`riyalanip barildi. Izertlew na`tiyjeleri A`jiniyaz atindag`i NMPI «Pedagogika ha`m psixologiya» kafedrasında Ilimiy metodikalıq seminarlarda taliqlang`an. Izertlew na`tiyjeleri institut ko`leminde baspadan shig`arilg`an toplamlarda ja`riyalandi.

Magistrlik dissertatsiya jumisinin` du`zilisi:

Dissertatsiya kirisiw, eki bap, juwmaqlaw, usinislar, a`debiyatlar dizimi ha`m qosimshalardan ibarat. Ilimiy izertlew mazmuni – 95 bet jazba tekste bayan etilgen bolip, onda – 6 tablitsa, - 3 gistogramma, - 75 – atamadag`i a`debiyatlar dizimi berilgen.

I BAP. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MUNASABETLERDIN` PEDAGOGIKA HA`M PSIXOLOGIYADA U`YRENILIWI

1.1. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MU`NA`SABETLERDIN` ALIMLAR TA`REPINEN U`YRENILIWI

Ja`miyetlesiw din` a`hmiyetli aspektlerine bag`darlang`anliq ha`m basqishlari kiredi. Ha`zirgi ha`m shet el sotsiologiyasida ha`m sotsial psixologiyaliq a`debiyatlarda ja`miyetlesiw etaplarinin` tiykarg`i ta`replerin modellestiriwge umtılıwlar bolmaqta. Ma`selen, insannın` ja`miyetlesiwiniń bag`darlanılǵanlıǵın ha`m basqishların o`zine ta`n qızıqarlı modelin chex psixologi A.Yurovskiy usınıs etken.

A.Yurovskiy insandı ja`miyetlesiwın 3 tiykarg`i basqishların ko`rsetedi. Bul gumanitar pa`nlerdegi, yamasa pa`nler arasındag`ı u`yreniletug`ın ha`diyseler bolıp esaplanadı.

1 – basqish insannın` sotsiallıq mu`na`sibetler ha`m normaların o`zlestiriw menen baylanıslı. Bul insandı bir sotsiallıq toparlarg`a (shan`araq, topar – bul jerde oyınlar ju`z beredi, mektep ha`m t.b.) kirip barıwı menen baylanıslı. Bular sotsiologiya arqalı u`yrenip barladı.

2 – basqish. İnsanlar ortasında bolatug`ın mu`na`sibetler (topardag`ı ornı, toparlıq roller ha`m usı sıyaqlılar). Bunı sotsial psixologiya u`yrenedi.

3 – basqish. Insannın` ruwhıy bayıp barıwı menen sotsiallıq ta`jiriybeler tiykarında onda qa`biliyetti ha`m individual ta`jiriybelerdin` asıp barıwı menen ha`m barlıq sotsiallıq sha`rayatlar ha`m mu`na`sibetlerdin` du`zilisi menen baylanıslı boladı. 3 – basqish A.Yurovskiydin` pikirinshe ulıwma psixologiya predmetin u`yreniw menen baylanıslı boladı.

Shaxstın` ja`miyetlesiwiniń basqishların sotsiologiyalıq, sotsial psixologiyalıq, ulıwma psixologiyalıq ta`repten spetsifikasın ashıp beriw qızıqlı ha`diyse esaplanadı. Biraq bir ta`repten insannın` sotsiallıq sistemag`a ha`m sotsiallıq mu`na`sibetlerge kirisiwın da`wirlerde ko`rsetiw, ekinshi ta`repten, shaxstın` ishki bayıp barıwı, rawajlanıwı ha`m o`zligin ko`rsete alıwı jetkilikli tiykarlanbag`anlıǵın B.Parigin ko`rsetip o`tedi.

A.Yurovskiydin` pikirinshe, onın` jaratqan teoriyası yamasa pikirleri durıs esaplansa da Parigin insandı modellestiriwde bul jeterli emes ekenligin ko`rsetip beredi. Haqıyqatında bolsa bul insannın` ja`miyetlesiwın tek g`ana ha`r qıylı ta`replerin jarıtıp beredi. Bul ha`diyseler bir waqıtta bir – birinen u`zilmegen halda ju`z beredi. Sonın` ushın da olardı ajratıw Pariginin` pikirinshe nadurıs esaplanadı. N.V.Andreevanın` pikiri bul tarawda dıqqatqa itibarlı. Ol ja`miyetlesiwdi u`sh tiykarg`ı etapqa bo`ledi.

1. Birinshi ja`miyetlesiw yamasa balanın` ja`miyetlesiwı.

2. Marginal (aralıq yamasa jalg'an turaqlılıq) ja'miyetlesiw – o'spirimlerden ja'miyetlesiw.

3. Turaqlı yag'ny kontseptual, bir pu'tin ja'miyetlesiw. Bunda jaslıqtan jetiklik da'wirine shekem o'tip barıwı na'zerde tutıladı, yag'ny 17 – 18, 23 – 25 jasqa shekem bolg'an da'wir qabıl etiledi.

Ja'miyetlesiwdin ha'r bir etapında ha'r qıylı institutlardı, shan'araqtı, mektepti, referent toparlardı ha'm g'alaba baylanıs qurallarının ta'siri bilinip turadı.

1. M'yuller – Gekkel'din Biogenetikalıq nızamına baylanıslı ontogenez filogenezdı qaytaradı, yag'ny insaniyattın ja'miyetlesiwı prizma arqalı ko'rinedi.

2. Insaniyattın ja'miyetlesiwı tariyxıy ha'diyse sıpatında u'lken qızıg'ıw oyatadı ha'm ju'da ko'p faktlıq materiallar beredi. Bul ja'miyetlesiwdin mexanizmleri, bag'darlardı, tendentsiyaları ha'm tiykarg'ı etapları haqqındag'ı mag'lıwmatlar esaplanadı.

Son'g'ı jıllarda shet ellerde insannın ja'miyetlesiwine jantasıwg'a ha'reket qıl'g'an ju'da ko'plegen sotsiologlardı, filosoflardı psixologlardı ko'rsetiw mu'mkin. Mısal ushın, amerikalıq sotsiolog Rismendi ha'm burıng'ı sovet alımı esaplang'an B.F.Poshnıflardı usılar qatarına kirgiziw mu'mkin. B.F. Poshnef kontseptsiyasında sotsiallıq ja'ma'a'tlerdi tariyxıy evolyutsiyasın arnawlı sha'rt sha'rayatlar, olardıń o'zara ishki mu'na'sibetlerindegi sotsial psixologiyalıq mexanizmlerdi «Biz» ha'm «Olar» printsipi tiykarındag'ı kontseptsiyasın ko'rsetiw mu'mkin.

Rismen kontseptsiyasında u'sh basqısh ko'rsetiledi.

1 – basqısh, «da'stu'riy bag'dar» - orta a'sirler da'wiri.

2 – basqısh, «ishki bag'dar» - kapitalizmnin ju'zege keliwi ha'm bul jerdegi sha'rayatlardı halallıq tiykarında ba'sekeni, aktivlilik, tadbirkarlıqtı ko'rsetedi.

3 – basqısh, «basqalarg'a bag'darlang'anlıq» - monopolistik kapitalizmge tiyisli. Bul jerde komformistik tiptegi shaxs ko'rinisi haqqında ga'p baradı. B.F.Poshnev teoriyasında individtın ja'miyetlesiw mexanizmi sotsiallıq ta'jiriybeler tiykarında ju'zege keliwi ko'rsetiledi. En' da'slep individ belgili bir qa'wimge tiyisli ekenligin an'laydı. Onın shegaraların bilip aladı ha'm olarg'a qarata o'zin qarama – qarsı qoyadı. «Olar» Keyinshelli bul olardı o'zin an'lawg'a ha'm seziniwge alıp keledi ha'm o'zlerin basqalarg'a qarama – qarsı qoyadı. «Biz» keyinshelli insaniyattın rawajlanıwı dawamında basqa ja'ma'a'tlerdin ko'beyip barıwı na'tiyjesinde «Biz» ha'm «Olar» ortasındag'ı shegaralar joq bolıp baradı.

Joqarıdag'ı eki teoriya da qandayda bir ta'repleri menen uqsas bolıp ketedi. Olar qattı talaplar ornına keyinshelli insan is – ha'reketinde quramalı ha'm ha'r qıylı da'stu'rler keliwin jaqlaydı.

Bizin` pikirimizshe, ja`miyetlesiw mexanizmleri bayıp baradı ha`m bul ha`diyse ko`zge taslanadı.

Insan shaxsının` psixologiyalıq rawajlanıwı ha`m onın` qa`liplesiwi quramalı izertlew protsessi bolıp tabıladı. Onın` o`zine tiyisli qa`siyetleri ha`m nızamlıqlarına tiyisli ilimiy biliw, oqıwshı shaxsına pedagogikalıq ta`repten ta`sir ko`rsetiwdin` za`ru`r sha`rti esaplanadı.

Insan - biosotsial janzat esaplanadı. Onın` birligi, bir ta`repten, adamnın` psixikalıq, tuwma ta`rizde payda bolg`an qa`siyetleri (mısalı, ko`riw ha`m esitiw sezgilerinin`, sonday-aq, joqarg`ı nerv sistemasının` o`zine ta`n qa`siyetleri), ekinshi ta`repten xızmettin` sanalı subı`kti ha`m sotsial rawajlanıwdın` aktiv qatnasıwshısı sıpatında onın` minez-xulqı (mısalı, etikalıq a`detleri) qa`siyetlerinde ko`rinedi.

Insan shaxsının` qa`liplesiwi ha`m psixologiyalıq rawajlanıwına ta`sir ko`rsetetug`ın faktorlardın` mashqalası o`z mazmunı ta`repten ideyalıq xarakterge iye. Sol sebepli, bul ma`seleni sheshiwde bir-birine qarama-qarsı bolg`an tu`rli ag`ımlar, bag`darlar ju`zege kelgen. Insan shaxsının` qa`liplesiwin tu`sindiriwde ju`zege kelgen birinshi ag`ım *biogenetik kontseptsiya*, teoriya bolsa, ekinshi ag`ım *sotsiogenetik kontseptsiya* esaplanadı.

Insan shaxsının` qa`liplesiwin tu`sindiriwge umtılwshı biogenetik ag`ım XIX a`sirdin` ekinshi yarımında ju`zege kelgen.

Balanın` psixologiyalıq qa`siyetlerinin` tuwma ta`biyatı haqqındag`ı ta`liymat ha`zirgi waqıtqa shekem barlıq psixologiyalıq mekteplerdin` tiykarın qurap kelgen. Bul ta`liymat insan psixikasının` barlıq ulıwma ha`m individual qa`siyetleri ta`biyat ta`repinen belgilengen, onın` biologiyalıq du`zilisine ten`lestirilgen bolıp, psixologiyalıq rawajlanıw bolsa, genetikalıq jol menen a`zelden belgilenip insan organizmine jaylastırılğ`an sol qa`siyetlerdin` shetine jetiw protsessinen ibarat dep ko`rsetedi. Bizge ma`lim, na`sillik qa`siyetler tuwma jol menen na`silden na`silge tayar halda beriledi, biraq sonday bolıwına qaramay, bul ag`ım wa`killeri insan shaxsı ha`m onın` barlıq qa`siyetleri «ishki nızamlıqlar» tiykarında, yag`nıy na`sillik qa`siyetler tiykarında ju`zege keletug`ın na`rse, biologiyalıq faktorlarg`a baylanışlı dep tap ko`rsetken.

Sonday-aq bul bag`darp ta`repdarlarınan bolg`an amerikalıq psixolog E.Torndayk oqıwshılardın` «ta`biyg`ıy ku`shleri» ha`m «tuwma iykemlilikler» in psixologiyalıq rawajlanıwdın` jetekshi faktorı etip ko`rsetip, qorshag`an ortalıqtın`, ta`lim-ta`rbiyanın` ta`siri ekinshi da`rejeli, dep ataydı.

Avstraliyalıq psixolog K. Byuler balalardın` tek g`ana aqılıy xızmeti emes, balki a`dep-ikramlılıq rawajlanıwıda na`sillik ta`repten belgilengen dep ko`rsetedi.

Amerikalıq pedagog ha`m psixolog Dj. D`yui - insan ta`biyatın o`zgertip bolmaydı, adam genetik ta`repten payda etken mu`ta`jlikleri ha`m psixologiyalıq qa`siyetleri menen tuwıladı. Bul

mu'tajlikler ha'm psixologiyalıq qa'siyetler ta'rbiya protsessinde payda bolıp, ayırım jag'daylarda o'zgeriwi, ta'rbiyanın bolsa mug'darın belgilep beriwshi o'lshe dep esaplaydı.

Insan shaxsının qa'liplesiwın u'yreniw dawamında ju'zege kelgen ja'ne bir ta'lymat - sotsiogenetik kontsepsiya – qa'biliyetlerdin rawajlanıwın, tek g'ana qorshag'an ortalıqtın ta'siri astında dep tu'sindiredi. Bul bag'dar o'z zamanı ushın aldingı esaplang'an XVIII a'sir frantsuz alımı K. Gel'vetsiy ta'lymatınan baslang'an. K. Gel'vetsiydin ta'lymatına qarag'anda, barlıq adamlar aqlıy ha'm a'dep-ikramlılıq ta'repten rawajlanıwı ushın tuwılıwdan- aq ulıwma birdey ta'biyg'ıy imkaniyatqa iye boladı dep ko'rsetedi. Sonın ushın adamlardın psixologiyalıq qa'siyetlerindeki o'zgeshelik, tek g'ana ortalıq ha'm ta'rbiyanın tu'rlish ta'sir qılıwı menen payda boladı, dep tu'sindiredi. Bul teoriya adamlardın psixologiyalıq, ruwxıy, aqıbette sotsiallıq ten'sizligi olardı tuwma qa'siyetleri degen ta'lymatqa qarsı qaratılğan edi. Bul teoriyalıq shet el ma'mleketlerindeki ha'zirgi tu'rli wa'killeri psixikanın rawajlanıwında sotsial ortalıqtın ju'da ku'shli ta'siri bar ekenligin atap o'tedi.

Shaxstın ja'miyetlesiwı haqqında ko'p g'ana ta'lymatlar bar bolıp, ha'r bir jas da'wirlerinde ha'r tu'rli tu's alatug'ınlıqların to'mende ko'rip shıg'amız.

Mek5epke shekemgi jas5ag'ı balala4 shaxsinin 4awajlanıwı, ja'miye5lesiwı.

Baqsha jasındag'ı balalar shaxsının qa'liplesiwine qaray, bul da'wirdi u'sh basqışqa ajratıw mu'mkin

-birinshi da'wir- bul 3-4 jas aralıg'ı bolıp, bala emotsional ta'repten o'zin-o'zi basqarıwdın bekkemleniwı menen baylanıslı~

-ekinshi da'wir- bul 4-5 jastı o'z ishine alıp a'dep-ikramlılıq ta'repten o'zin-o'zi basqarıw~

-u'shinshi da'wir- bolsa bul shaxsıy iskerlik ha'm isbilermenlik qa'siyetlerinin qa'liplesiwı menen xarakterlenedi.

Mektepke shekemgi da'wirde a'dep-ikramlılıq tu'sinikleri barg'an sayın qatan'lasıp baradı. A'dep-ikramlılıq tu'sinikleri negizi sıpatında, olardı ta'lim-ta'rbiyası menen shug'ıllanıp atırg'an u'kenler, sonday-aq, dosları da bolıwı mu'mkin.

A'dep-ikramlılıq ta'jiriybeler tiykarınan sa'wbetlesiw, baqlaw, eliklew protsessinde, sonday-aq, a'sirese u'kenlerdin, analardı maqtawı ha'm kritikalawı ta'sirinde u'tedi ha'm bekkemlenedi. Bala ha'mme waqt baha, maqtaw alıwg'a ha'reket etedi. Bul baha ha'm maqtawlar balanın tabısqa erisiwge bolg'an ha'reketlerinin rawajlanıwında, sonday-aq, onın o'mir jolın ha'm ka'sip tan'lawında a'hmiyeti ju'da u'ken.

Baqsha jasındag'ı da'wirde balalarda sa'wbetlesiwdin jan'a motivleri payda boladı. Olar shaxsıy ha'm isbilermenlik motivleri esaplanadı. Shaxslıq sa'wbetlesiw motivleri- bul balanı qıylandırıp ju'rgen ishki mashqalaları menen baylanıslı, isbilermenlik motivleri bolsa, ol yamasa

bul isti ornlaw menen baylanıslı bolg`an motivler esaplanadı. Bul motivlerge a`ste-aqırnıqlıq penen bilim, ko`nlikpe ha`m ta`jiriybelerdi iyelew menen baylanıslı bolg`an oqıw motivleri qoyıladı. Bul motivler erte balalıq da`wirinen baslanıp, ju`zege keletug`ın balalardıń ta`biyg`ıy qızıg`ıwshılıg`ı ornında payda boladı, o`zin ko`rsetiw motivleri de bul jasta anıq ko`rine baslaydı. Bul motiv, tiykarınan balalardıń syujetli-rolıı oyınlarında tiykarg`ı roldi iyelewge, basqalar u`stinen qarawg`a, jarısıwg`a qorpaytug`ınlıg`ında, ne qılsada utıwg`a ha`reket qılıwlarında ko`rinedi. Mektepke shekemgi jastag`ı balalar ushın u`lkenlerdin` beretug`ın bahaları ju`da` a`hmiyetli. Balalar birinshi na`wbette ruwxıy a`dep-ikramlılıq norması ha`m qag`ıydaların, o`z ma`jbu`riyatlarına qatnası, ku`n ta`rtibine boysınıwı, haywan ha`m predmetler menen qatnas jasaw normaların iyeleydi. Bunday normalardı iyelew bul jastag`ı balalar ushın qıyın bolıp, olardıń jaqsı o`zlestiriwi ushın syujetli-rolıı oyınlar ja`rdem beriwi mu`mkin. Baqsha jasının` aqırlarına kelip, ko`pshilik balalarda anıq bir a`dep-ikramlılıq ko`z-qaraslar payda boladı, sonday-aq, adamlarg`a bolg`an qatnas penen baylanıslı bolg`an shaxsıy qa`siyetler rawajlanadı.

Adamlar bolg`an dıqqat-itibar, miyrimli bolıw qa`siyetleri rawajlanadı. U`lken jastag`a balalar ko`bine o`z ha`reketlerinin` sebeplerin tu`sindirip bere aladı.

3-3,5 jaslar aralıg`ında o`zlerinin` tabıslarına ha`m tabısqa erise almag`an waqıtlarına o`z pikirlerin bildiredi ha`m bul pikir, tiykarınan olardıń o`zlerine beretug`ın bahaları tiykarında payda boladı. 4 jasar balalar bolsa o`z imkaniyatların real bahalay aladı. Biraq, 4-5 jaslı balalar ele shaxsıy qa`siyetlerin qabıl etiwge ha`m bahalay almaydı, sonday-aq o`zleri haqqında ma`lim bir juwmaq shıg`ara almaydı. O`zin-o`zi an`law uqıbı u`lken baqsha jasınan rawajlanıp, aldın ol qanday bolg`anın ha`m keleshekte qanday bolıwın pikirlep ko`riwge ha`reket qıladı. Bul bolsa balalar beretug`ın «Men kishkene waqtında qanday bolg`anma?», «Men u`lkeygende qanday bolaman?» degen sorawlarda ko`rinedi. Keleshek haqqında pikir ju`rgizip, balalar keleshekte ku`shli, ma`rt, aqıllı ha`m basqa bahalı insanıyılıq pa`ziyetlerine iye bolıwg`a ha`reket etedi.

Kishi ha`m orta baqsha jasında bala xarakterinin` qaliplesiwi dawam etedi. Ol a`sirese, balalardıń u`lkenler ha`reketin baqlawları tiykarında payda boladı. Sol jıllardan baslap, balalarda a`hmiyetli esaplang`an- erk, g`a`rezsizlik ha`m sho`lkemlestiriwshilik sıyaqlı a`hmiyetli shaxsıy qa`siyetler rawajlana baslaydı. U`lken baqsha jasında bala a`tırıpındag`ı adamlar menen tu`rli xızmetlerde so`ylesiw ha`m qarım-qatnas jasawg`a urına baslaydı. bul balag`a keleshekte adamlar menen qarım-qatnas jasaw, jumıs boyınsha tabıslı qatnas ornata alıwında payda keltiredi. Bul jasta balalar shaxsının` rawajlanıwında olardıń ata-anaları haqqında pikirleri ha`m olarg`a beretug`ın bahaları ju`da` a`hmiyetli esaplanadı.

U`lken baqsha jasındag`ı balarda ma`jbu`riyat sezimi- «ne jaqsı», «ne jamanlıg`ın» an`lawları menen olardıń a`dep-ikramlılıq haqqında ko`rinislerin ko`z aldına keltiriwleri

arasında baylanıs bar. U`lken adamlar ta`repinen buyırılğ`an qanday da bir tapsırmanı orınlawda o`zinen kewli tolıw, shadlıq sezimleri payda bolsa, qanday da bir ta`rtip qag`ıydanı buzıp alg`anında qapalıq, kewli tolmauwshılıq sezimleri payda boladı.

Soday-aq baqsha jasındag`ı balalarda ruwxıy sezimlerden doslıq, jora-joldaslıq ha`m ja`ma`a`tshilik sezimleri de ju`zege kele baslaydı.

Balanın` baqsha jasındag`ı da`wirinde estetik sezimlerinin` payda bolıwın, a`sirese, olardıń sulıw, taza kiyim-kenshek kiygenlerinde anıq ko`riwge boladı.

Kishi mektep jasındag`ı balalardıń shaxsının` qa`liplesiwi ha`m ja`miyetlesiwi.

Oqıw xızmeti kishi mektep jasındag`ı balalar ushın tek g`ana biliw protsesslerinin` joqarı da`rejede rawajlanıwı emes, balki shaxsıy qa`siyetlerin rawajlandırıw ushın da imka`niyat jaratadı. Jetekshi bolğ`an oqıw xızmetinen tısqarı basqa xızmetler, oyın, sa`wbetlesiw ha`m miynet xızmeti de oqıwshı shaxsının` qa`liplesiwine tuwrıdan-tuwrı ta`sir ko`rsetedi. Bul xızmetler tiykarında tabısqa erisiw motivleri menen baylanıslı bolğ`an shaxsıy qa`siyetler payda bola baslaydı. Oqıw xızmeti kishi mektep jasındag`ı balalarda oqıwda ma`lim bir tabısqa erisiw mu`ta`jligin qandırıwğ`a, sonday-aq, dosları arasında o`z ornına iye bolıwğ`a imkan jaratadı. A`ne sol oring`a yaki da`rejege erisiw ushın ha`m bala jaqsı oqıw ushın ha`reket qılıwı mu`mkin. Bul jastag`ı balalar o`zi erisken tabısların ha`mme waqıt basqa balalar menen salıstırıp baradı. Olar ushın ha`mme waqıt birinshi bolıw ju`da` za`ru`r. Kishi mektep jasındag`ı balalardag`ı jarısıwğ`a tayarlıq motivi ta`biyg`ıy psixologiyalıq mu`ta`jlilik esaplanıp, bul motiv olarg`a ku`shli emotsional sharshawdı keltirip shıg`aradı. Bul qa`siyetler tiykarınan baqsha da`wirinen baslap ju`zege kele baslaydı ha`m kishi mektep jasında, sonday-aq o`spirimlik da`wirinde anıq ko`zge taslana baradı. Kishi mektep jasındag`ı balalar u`lkenlerdin` ol haqqındag`ı pikir ha`m bergen bahalarına qarap, o`zleri o`zlerine baha beredi. Oqıwshının` o`z-o`zine bergen bahası, tiykarınan, tuwrıdan-tuwrı oqıtıwshının` bergen bahasına ha`m tu`rli xızmetlertegi tabıslarg`a baylanıslı. Kishi mektep jasındag`ı oqıwshılarda o`z-o`zine beretug`ın tu`rlishe- joqarı, adekvat-ılayıq yamasa pa`s bolıwı mu`mkin. Bul jastag`ı balalarda bolatug`ın iseniwshen`lik, ashıqlıq, sırtqı ta`sirlerge beriliwshen`lik, boysınıwshılıq sıyaqlı qa`siyetleri olardı shaxs sıpatında qa`liplestiriw ushın jaqsı imka`niyat jaratadı. Kishi mektep jası da`wirin balanın` tu`rli xızmetlerinde belgilep beriwshi tiykarg`ı, shaxsıy qa`siyetlerin ju`zege keliw ha`m bekkemlew da`wiri dep belgilew mu`mkin. Bul da`wirde tabısqa erisiw motivleri payda bolıwı menen bir qatarda, miynetsu`ygishlik ha`m g`a`rezsizlik sıyaqlı sıpatlar rawajlanadı. Kishi mektep jasındag`ı oqıwshılarda miynetkeshlik, tiykarınan, oqıw xızmetinde rawajlanadı ha`m bekkemlenedi. Miynetsu`ygishlik balada tek g`ana islegen miyneti o`zine ra`ha`t bag`ishlag`an waqıtta g`ana ju`zege keledi. Balada g`a`rezsizlik qa`siyetinin` rawajlanıwı tiykarınanda u`lkenlerge baylanıslı. Eger bala ha`dden tısqarı iseniwshen`, ashıq, qa`siyetli bolsa, onda a`ste-

aqırılıq penen boysınıwshan`lıq, g`a`rezlilik qa`siyetleri bekkemlenip baradı. Biraq balanı erteden erkinlikke iytermelew, onda ayırım unamsız qa`siyetlerdin` payda bolıwına alıp keliwi mu`mkin, sebebi o`mir ta`jiriybelerin, tiykarınan, kimlergedur eliklegen ta`rizde o`zlestiredi. Erkinlikti qa`liplestiriw ushın balag`a erkin orınlaytug`ın jumıslardı ko`birek tapsırıw ha`m og`an isenim bildiriw ju`da` a`hmiyetli. Sonday-aq, sonday bir sotsial-psixologiyalıq ortalıq jaratıw kerek, onda balag`a qanday-da bir erkin orınlawı tiyis bolg`an tapsırma berilisin, ol jumıstı orınlaw waqtında bala o`zin dosları aldında. u`lkenler ha`m basqa adamlardın` aldında lider dep sezsin. a`ne sol sezim balada erkin bolıwg`a iytermelewshi motivlerdi ju`zege keltiredi.

7-11 jasar balalar o`zlerinin` individual qa`siyetlerin an`lay baslaydı. balanın` o`zin-o`zi an`lawı da jedel rawajlanıp ha`m bekkemlenip baradı. Bul da`wirde balalar o`zlerinin` atlarına ko`birek itibar berip baslaydı ha`m olardıń atları dosları ha`m a`tirapındag`ılar ta`repinen unamlı qabıl qılınıwına ha`reket etedi. Balanın` o`zinin` sırtqı ko`rinisi ha`m gewde du`zilisine beretug`ın bahası ha`m o`z-o`zin an`lawında a`hmiyeti u`lken. Kishi mektep da`wirinin` aqırına kelip balalar, a`sirese qızlar o`zlerinin` ju`z du`zilisine ayırıqsha itibar bere baslaydı. Kishi mektep jasındag`ı oqıwshının` oqıw xızmeti protsessinde o`zindegı minez-xulıqtı ha`m xızmetti o`zi ta`repinen baylanıstırıw qa`bileti rawajlanadı, sanalı tu`rde bir pikirge kele alıw qa`bileti rawajlanadı, o`z xızmetin o`zi sho`lkemlestiriwge ha`mde bilim alıw protsessine bolg`an qızıg`ıwshılıg`ının` qarar tabıwına ja`rdem beredi. Oqıwshı minez-xulqının` motivlestiriliwi de o`zgeredi. Bunda dosları ha`m ja`ma`a`ttin` pikirleri tiykarǵı motivler bolıp qaladı. A`dep-ikramlılıq sezimleri ha`m shaxstın` erklik qa`siyetleri rawajlanadı.

5-6 jaslarda ko`zge taslang`an balalardıń qa`siyetleri jıllar dawamında rawajlanadı ha`m bekkemlenedi. O`spirimlik da`wirinin` baslarına kelip, ju`da` ko`p shaxsıy pa`ziyiletler qa`liplesip baradı. Balalardıń idividuallıqları olardıń biliw protsessinde de ko`rinedi. Bul da`wirde balalardıń bilimleri ken`eyedi ha`m shuqırlasadı, ko`nlikpe ha`m ta`jiriybeleri bekkemlenedi. 3-4 klasslarg`a barıp, ko`pshilik balalarda ulıwma ha`m arnawlı uqıplılıqlar ko`zge taslanadı. Kishi mektep da`wirinde o`mir ushın ju`da` a`hmiyetli bolg`an tabısqa erisiw motivi bekkemlenedi, bul bolsa o`z-o`zinen basqa uqıplılıqlardı jedel rawajlanıwına alıp keledi.

Bul jastag`ı balalarda qabıl etiw, dıqqat, este saqlaw, oylaw ha`m so`ylew tolıq qa`liplesip bolg`anı ushın ha`m olarg`a ta`lim beriwde u`lkenlerge qollanılatus`ın usıllardan paydalanıw mu`mkin. Kishi mektep jasındag`ı balalar psixologiyalıq rawajlanıwına olardıń a`tirapındag`ı adamlar ata-anası ha`m a`sirese oqıtıwshı menen bolatug`ın qatnası arqalı erisiw mu`mkin. 3-4 klasslarg`a barıp bala ushın onın` dosları menen qarım-qatnasının` da a`hmiyeti artadı. Bul qarım-qatnaslardan u`lkenler ta`lim-ta`rbiya maqsetlerinde paydalanıwı mu`mkin. Bul jastag`ı balalar saatlap jalg`ız halda jaqsı ko`retug`ın jumısları menen shug`ıllanıwı mu`mkin ha`m sol tiykarında olarda miynetsu`ygishlik ha`m erkinlik pa`ziyiletleri qa`liplesedi.

Jınısıy jetilisiw o`spirimnin` bul jastag`ı minez-xulqına tiyarg`ı biologiyalıq jag`day sıpatında ta`sir ko`rsetedi. Biraq, bul jag`day ta`sir esaplanadı. Sotsiao faktorlar bolsa to`mendegiler bolıp esaplanadı` kishi mektep jasınan orta mektep jasına o`tiw, yag`nıy jeke oqıtıwshı basshılıg`ınan ko`pshilik oqıtıwshılar basshılıg`ına o`tiw ha`m qarım-qatnastag`ı o`zgerisler sotsial paydalı jumislardı ken`eytirip barıw, erkin ha`m a`meliy jumislardı ko`birek orınlaw, sonın` menen birge balanın` sem`yadag`ı ornıda o`zgeredi. Sol o`zgerisler ta`sirinde balalar fizikalıq ha`m aqılıy imkaniyatların` o`sip barıwı mu`na`sebeti menen o`zlerine ko`birek isene baslaydı, ol endi sem`yadag`ı mashqalalardı sheshiwde de qatnasa baslaydı. U`lken o`spirimlerge qarag`anda kishi o`spirimlerde payda bolatug`ın kelispewshilikler olardag`ı jınısıy jetilisiwge emes, sonday-aq a`tiraptag`ı sha`rt-sharayatlar, sem`yadag`ı ata-ana, ag`a-ini, apa-sin`lilerdin` og`an qatnası, ma`ha`lle, yag`nıy sotsial sharayatlar ta`siri menen baylanıstırıw za`ru`r.

Sol sotsial sharayatlar sotsial ha`m olardag`ı psixologiyalıq ortalıqtı o`zgertiw menen, kishi o`spirimdegı minez-qulıq, o`jetlik, kemshiliklerin ta`n almawshılıq sıyaqlı ta`biyg`ıy qa`siyetlerdin` aldın alıw mu`mkin.

Negizinde bul o`spirim yamasa mektep jasındag`ı balalardın` psixologiyalıq jag`dayın ha`m psixikalıq rawajlanıp atırğ`anlğ`ın esapqa alıw ha`m psixikalıq mashqalaların erkin ha`m durıs sheshkenleri ushın ja`rdem beriw, olardın` aqılıy qa`biletlerin rawajlandırıwshı metodlar ja`rdeminde olarg`a psixologiyalıq ta`sir ko`rsetiw za`ru`r. Kishi o`spirim jasındag`ılar menen islegende oqıwshının` ha`r bir ishki ha`m sırtqı reaksiyası artında onın` o`z psixologiyalıq sebepleri barlıg`ın biliw za`ru`r. Bul «ma`deniyatsız», «zıyan», «tu`sinip bolmaytug`ın» dep atalatug`ın ha`reketler bir qarag`anda sonday bahalanadı, biraq bul ha`reketler shaxs qa`liplesiwı ushın arnawlı basqıshqa tiyisli qa`siyetler esaplanadı. Kishi o`spirimnin` psixologiyalıq «mexanizmi» sxematikalıq ra`wishte to`mendegishe bahalanadı. Endokrin garmonlarının` payda bolıwı ha`m olardın` oraylıq nerv sistemasına ta`sir etiwı menen baylanıslı bolg`an jınısıy jetiliwdin` baslanıwı balalardın` aktivligin fizikalıq ha`m psixologiyalıq imkaniyatların asıradı ha`mde balada o`zin u`lkenlerdey seziw, erkin bolıw sezimlerin tu`yiw ushın qolay sha`rt-sharayatlardı keltirip shıg`aradı. Biraq, psixologiyalıq rawajlanıwdın` bul da`wirde de, bala ele erkin ha`reket islewge tolıq tayar bolmaydı. Tiykarg`ı qarama-qarsılıqtı keltirip shıg`aratug`ın faktorlardan biri bul, o`z erkinligin imkaniyatlardan da artıq da`rejede bahalaw esaplanadı. O`z imkaniyatların artıqsha bahalaw menen kishi o`spirimler psixologiyalıq imkaniyatları ortasında tosqınlıqlar payda boladı. Bul tosqınlıqtın` sheshiliwi qanday ju`z beredi ha`m ol balanın` sırtqı ko`rinisi minez-xulıq qanday payda boladı?

Bizge ma`lim, ha`r bir balanın` mu`na`sebetleri anıq islegen islerinde ko`rinedi bekkemlenedi ha`m qaytalanadı. Bala o`zindegi erkinlikti qa`liplestiriw ushın o`zi erkin halda

jumislardı orınlawǵa tuwra keledi. Biraq, ekinshi ta`repten bir ma`rte erkin halda jumis orınlaw ushın paydalanıw sha`rt-sharayatlarınan qashıq bolıwǵa ha`reket qıladı. Biraq erkin ha`reket qılıw ushın bala basqa mexanizmlerge iye emes. Bular o`spirimnin` o`z ku`shine ishki bir iseniminin` joq ekenligi, o`z aldında turg`an ha`m onın` na`tiyjesin anıq ko`re almawshılıq aqıbeti bolıp tabıladı. Bul belgiler usı jasta balanı erkin ha`reket qıla alatug`ın, sol waqıtta a`tirapındag`ı adamlarg`a qarsı barıp, o`zinin` haq ekenligin qattı qorg`awǵa, basqa jag`daylarda bolsa o`zin basıqlıq penen uslawǵa iytermeleydi. Kishi o`spirimde o`zin-o`zi hu`rmet etiw ha`m o`zin-o`zi an`lawdı qa`liplestiriwdin` bir qansha usıllar bar. Mısalı` bul da`wirde u`lkenlerge eliklew yamasa shan`araqta o`z hu`rmetin talap etiw, o`z so`zin o`tkeriw, o`zin hu`rmetli, abıroylı u`lken jaslı adam obrazına uqsatıp rawajlandırıw ku`shli boladı. Olarg`a qanday da bir so`z yamasa qadag`alap bir na`rse aytsan`, olar o`zlerinin` erkin pikirley alıwın, ha`r qanday jumıstı orınlay alatug`ınlıg`ın bildiredi. Sonnan ko`rinip turıptı, o`spirimnin` psixologiyalıq imkaniyatları jeterli emes yamasa rawajlanbag`an. U`lkenler, oqıtıwshılar o`spirimdegi bul protsessti psixologiyalıq ko`z-qarastan bahalay alıwı og`an jasalma pedagogikalıq ta`repten ju`zeki qatnas jasamastan, kerisinshe, og`an o`z imkaniyatların arttırıwǵa, o`z ishki ha`m sırtqı qa`biliyetlerin durıs rawajlandırıwǵa bag`darlawımız za`ru`r. O`spirim jasındag`ı balanın` birinshi na`wbettegi umtılatug`ın na`rsesi, ol o`zin endi kishkene bala emes, u`lken bolıp qalg`anlıg`ın a`tirapındag`ılarg`a isendiriwden ibarat. Bul jasta u`lkenler o`spirimlerdi bilip-bilmey islep qoyg`an kemshilik ha`m qa`telerin ko`pshilik ishinde uyaltırıp, kemsitip, qaralap emes, balki, psixologiyalıq jol menen qatnas jasag`an halda ja`rdem beriw onı «u`lken bolıp qalg`anlıq» sezimin so`ndirip emes, balkim u`lken adam qanday bolatug`ınlıg`ın ha`m qanday talaplarg`a juwap beriwı kerekligin tu`sindiriwi za`ru`r. demek, bul o`spirimnin` tolıq psixikalıq jaqtan rawajlanıwı ushın za`ru`r bolg`an o`mirdin` bir ha`diyesi ekenligin bilgen halda sol menen baylanıslı unamsız ha`reketlerdin` psixologiyalıq ko`rinishin durıs tu`siniwi ha`m balalardı o`zlerin u`lkenlerdey tutıwına qarsılıq ko`rsetpew, kerisinshe olardıń bunday ha`reketlerin unamlı ju`zine salıw ushın umtılw kerek. O`spirimlerdin` o`z ten`leri menen qarım-qatnasta bolıwı ju`da` a`hmiyetli.

O`z ten`leri menen ten`lik tiykarında payda bolg`an mashqalalar qarım-qatnas tiykarında o`spirim ayırıqsha bir sotsial qarım-qatnaslar mektebin o`teydi, o`z-ara qızıg`ıwshılıqlar, a`tirap du`n`yanı, bir-birlerin tu`siniwleri olar ushın ju`da` qa`dirli bolıp tabıladı, o`spirimler ushın u`yge wazıypalar, u`y jumisları boyınsha ma`jbu`riyatları orınlawǵa qarag`anda ten`leri menen sa`wbetlesiwı a`hmiyetli esaplanadı. O`z jumıslarının` sırların bala endi ata-anasına emes, balki tenleslerine ko`birek isenedi. Ol endi unamsız ha`m unamlı ta`replerge ayırıqsha bir itibar bermegen halda o`zi qa`legen adamı menen qatnas ha`m sa`wbet protsessinde o`z shaxsını erkinlik penen tolıq ko`rsete aladı. Shaxsıy erkinlikti ol u`lken bolıw huqıqı dep bileti. Ata-

analarının o'spirimge sol erkinlikni bermesligi yamasa o'spirimnin solay dep tu'siniwi na'tiyjesinde olar ata-anag'a qarsı pozitsiyada boladı. Sonı ayırıqsha aytıw mu'mkin, a'ne sol sa'wbet ha'm qatnas tiykarında o'spirimlerde g'urur sezimi rawajlanıp baradı. A'lbette, g'urur norma ha'm qag'ıydaları u'kenlerden u'yreniledi, biraq o'z g'ururin qanday qorg'awdı o'spirimlerdin' ayırıqsha qadag'alawında boladı. olar arasında sadıqlıq ha'm haqgo'ylik sıyaqlı sezimler joqarı bahalanıp, satqınlıq o'z-so'zinde turmaslıq, egoizm, qızg'anshaqlıq qattı qaralanadı ha'm qattı jazalanadı. Bul jaza ol menen urısıw, urıw, og'an qarsı baykot ja'riyalaw ha'm onı jalg'ızlatıp qoyıw tu'rinde bolıwı mu'mkin. O'spirimler o'zin hu'rmet qılıwdı, o'z pikirin ha'm qızıg'ıwshılıg'ın qorg'ap bilmegen doslarına ju'da pa's baha beredi.

O'spirimlerdin' idealları tiykarında arızıw, maqset ha'm olardı a'melge asırıw planları ko'rine baslaydı. Belgili bir ka'sipke iykemi ha'm qızıg'ıwı payda boladı. Arızıw-u'mitlerinin ha'r qıylılıg'ı menen bir-birinen keskin ajıralıp turadı.

O'spirimler oy-pikirlerin izertlegenimizde olarda a'dep-ikramlılıq tu'sinikleri birdey qa'liplespegenligin ko'rsetedi.

A.I. Maliovanov o'spirimlardi to'rt toparg'a ajıratadı q)Ha'reketlerinde o'zin-o'zi basqara alatug'ın, unamlı qag'ıydalarg'a tayanıp is ko'retug'ın o'spirimler 2) a'dep-ikramlılıq tu'sinikleri qılıqlarına mas keletug'ın o'spirimler 3) ha'reketleri a'dep-ikramlılıq normaları haqqında bilimlari menen ajıralıp turatug'ın, sol bilimlerge mas ha'reket qılmaytug'ın o'spirimler 4) o'zleri biletug'ın a'dep-ikramlılıq talaplar menen ku'ndelik minez-xulqının baylanısın tu'sinbeytug'ın o'spirimler.

O'spirimlik da'wiri o'zgesheliklerin izertlegen D. B. El'konin ha'm T.V.Dragunovtn' ko'rsetiwinshе, er balalar ha'm qız balalardın' bul jasta dosları menen qarım-qatnas qılıwg'a umtılwı, dosları ja'ma'a'tinin' o'mirine qızıg'ıwı anıq ko'rinip baradı.

V. A. Krutetskiy ha'm N.S. Lukinnin' pikirnishe, haqıyqıy doslıq ha'm shın doslıqta a'meliy ja'rdem, ashıq mu'na'sebet, ashıq kritikanı talap etedi.

O'spirimnin' klass ja'ma'a'ti o'mirinde aktiv qatnasıw ushın umtılwı u'ken a'hmiyetke iye. Klass ja'ma'a'ti ag'zalarının' o'z-ara ja'rdem, birlik, ha'mda'rtlik, boysınıw a'deti, shaxslıq ha'mde sotsiallıq qızıg'ıwshılıqları rawajlanadı.

Erte jashlıq da'wirinde jasarlardın' shaxsıy qa'siyetleri ha'm ja'miyetlesiwi

O'spirimlardi ele tolıq er jetken dep aytıp bolmaydı, sonlıqtan olardıń shaxsıy qa'siyetlerinde ele balalıqtı bayqaw mu'mkin. Bul olardıń pikirlerinde, bir na'rsege беретug'ın bahalarında, o'z o'mirine, kelesheğine bolg'an ko'z-qaraslarında ko'zge taslanadı. Ko'pshilik o'spirimler mektepti pitkeriw waqtına kelip ka'sip tan'lawg'a nemquraylıq penen qaraydı. Bul da'wir o'spirimnin' o'zin-o'zi an'lawı sonday-aq, a'dep-ikramlılıg'ının' jan'a basqıshqa o'tiwi menen xarakterlenedi. Intellecti jaqsı rawajlang'an o'spirimler u'kenlerdi ta'shwishke salıp

atırǵan ma`sele mashqalardı tu`sine aladı ha`m olardı talqılay aladı. O`spirimler ju`da` ko`p mashqalalı sorawlarg`a juwap izleydi. Olardıń dıqqatın ko`birek a`dep-ikramlılıq ma`seleleri tartadı.

Ha`zirgi waqıtta o`spirimler ha`r bir na`rsege iseniwshen` yamasa unamsız mu`na`sebetlerge itibarlı bolmay, ba`lkim turmısqa real, aqılıy, a`meliy qaraytug`ın, ko`birek erkin ha`m mustaqıl bolıwǵa umtılwshı jaslar esaplanadı.

O`spirimler shaxsınń qa`liplesiw protsessinde ja`ma`a`t sho`lkemlerinin` roli u`lken a`hmiyetke iye. Olarda aktivlik, sho`lkemlestiriwshilik, erkinlik, ma`jbu`riyatlılıq, o`z ha`reketlerin kritikalay alatug`ın pa`ziyetler bekkemlenip baradı. O`zinin` kimligin, qanday ekenligi, qa`biliyetleri, o`zin nege hu`rmet qılatug`ınlıǵının` sebeplerin izley baslaydı. Dos ha`m dushpanlarınń kimligin, o`zin ha`m do`gerek a`tirapın, a`lemdi biliw ushın ne islew kerek ekenligin an`lawǵa ha`reket etedi. Bazı bir o`spirimler o`zlerinen hesh qanaatlanbaydı, o`z aldılarına ha`dden tısqarı ko`p wazıypalar qoyatug`ın, biraq onı orınlay almaytug`ın boladı. Erte jaslıq da`wirinde o`spirimler ja`miyet arasında o`z ornın tawa baslaydı, a`tirapındag`ılar menen de mu`na`sebetleri o`zgere baslaydı.

Talabalıq da`wiri erte o`spirimliktin` ekinshi basqışınan ibarat bolıp, 17-22 (25) jası o`z ishine aladı ha`m o`zinin` bir qatar qaytalanbas qa`siyetleri, qarama-qarsılıqlar menen xarakterlenedi. Sol sebepli, o`spirimlik da`wiri shaxstın` sotsial ha`m kysiplik da`rejesin an`lawınan ibarat. Talabanın` ko`z-qarasına qarag`anda, ideal «Men» ha`m belgili o`lshem tiykarında jeterli da`rejede tekserilip ko`rilmegen, sonın` ushın olar ha`r waqıtta birden ju`z beretug`ın waqıyalar, olar ushın basqasha seziliwi mu`mkin, sebebi, real «Men» de shaxstın` haqıyqıy bahasınan birqansha qashıq tu`sinik. Talaba shaxsınń qa`liplesiwinde bunday ob`iektiv qarama-qarsılıqlar o`z shaxsıyatına qarag`anda ishki isenimsizlikti, oqıwǵa unamsız mu`na`sibetti keltirip shıǵ`aradı. Sonday-aq talabada oqıw jılı basında ko`terinkilik, joqarı oqıw ornına kirgenliginen kewli shadlıq sezimi ko`rinse, ta`limnin` sha`rt sharayatı, mazmunı, a`hmiyeti, ku`n ta`rtibi, belgili nızamlılıqları menen jaqınnan tanısıw na`tiyjesinde onın` ruhiyatında keskin tu`skinlik ju`z beredi. Joqarıda aytlıǵan ishki ha`m sırtqı ta`sirler na`tiyjesinde onın` ruwxıy du`n`yasında tu`skinlik, u`mitsizlik, ekileniw, shorshıw sezimleri payda boladı. Bizin`she, joqarı mektepte ta`lim-ta`rbiya jumısların planlastırıwda, ta`lim protsessinde talabag`a o`zine ta`n mu`na`sebette bolıw bul da`wirdin` a`hmiyetli sha`rtlerinen biri esaplanadı.

A`dette talabalar 2-3 kurslarda joqarı oqıw ornı ha`m qa`nigelikti durıs tan`lag`anı haqqında ja`nede oylaydı.

Bul jas da`wirinde o`zin basqarıwdın` sostav bo`lekleri, do`retiwshilik oylaw, belgili turmıs ta`jiriybesi, o`zlestirilgen bilimlerdi ta`rtipke salıw tiykarında sezimler, ko`z-qaraslar,

o`zligin an`law ha`m bekkemlilik payda boladı. Olar oqıw ornına, mug`allimlerine, doslarına ko`nlige baslaydı ha`m o`z ornın tawıp aladı.

a`g`. O`SPI4IM JASI DA`WI4INDE SHAXSLA4 A4A MU`NA`SIBETLERDIN` MASHQALALARI

Ha`r bir ja`miyette shaxstn` qa`liplesiwi, kamal tabıwı a`hmiyetli ma`selelerden esaplanadı. Sol sebepli shaxstn` qa`liplesiw ma`selelerine durıs jantasıw ushın shaxstn` ta`biyatın, du`zilisin, onın` minez – xulqın ha`m og`an ta`sir etiwshi sebep ha`m qurallardı biliw za`ru`r.

Shaxstn` rawajlanıw protsessi bir qansha faktorlar ta`sirinde a`melge asırıladı. Bular na`sillik, yag`nıy biologiyalıq faktor ha`mde ortalıq, ta`lim ha`m ta`rbiya, shaxs aktivligi shaxsı qa`liplestiriwdin` tiykarg`ı faktorları dep tu`siniledi.

Belgili bolg`anınday, shaxs, insan tiri organizm, sol sebepli onın` o`miri biologiyannın` ulıwma nızamlılıqlarına, jaslar anatomiyası ha`m fiziologiyasının` arnawlı nızamlılıqlarına boysınadı.

Shaxstn`, a`sirese balanın` fizikalıq rawajlanıwı, den – sawlıg`ı biologiyalıq faktorlarga` baylanıslı. Biologiyannın` tiykarg`ı tu`sinigi bolg`an genotiptin`, yag`nıy balanın` na`sildin` roline alımlarımız ayrıqsha itibar bermekte. Ha`r bir bala insanlarga` ta`n tuwma o`zgeshelikler menen du`n`yag`a keledi. Solay eken, adam balası tuwlg`annan son` onda shaxs bolıp qa`liplesiwi, jetiliken insan bolıp u`lkeyiw imkaniyatı payda boladı. Bala o`zinin` ata – babalarınan ko`pg`ana biologiyalıq belgilerdi miyras sıpatında qabıl etip aladı, ha`tteki ayırım kesellikler de na`silden na`silge o`tedi. Biologiyalıq faktorlar shaxstn` fizikalıq rawajlanıwına da ta`sir ko`rsetedi. Solay eken, salamat ata – anadan salamat perzent du`n`yag`a keliwin umıtpaslıg`ımız lazım.

Prezidentimiz «Salamat a`wlat degende, men, en` aldı menen salamat na`sildi, tek g`ana fizikalıq jaqtan salamat g`ana emes, sonın` menen birge ruwhı, pikiri salamat, iyman- isenimi pu`tin, bilimi, ruwhiyatı joqarı ma`rt ha`m batır, watansu`yiwshi a`wladtı tu`sinemen» dep ko`rsetken.

Salamat a`wlad ta`rbiyası an`sat is emes, ol ha`r bir insan, ha`r bir shan`araq, pu`tkil ja`miyetten u`lken itibar ha`m u`ziliksiz miynetti talap etedi. Prezidentimiz pikirin dawam eter eken` «.. hesh qanday gu`mansız, salamat a`wlad arızıwı ata-babalarımızdan bizge o`tip kiyatırg`an, qan-qanıwızg`a sin`ip ketken muqaddes umtılwlar. Eger ata-babalarımızdın` turmıslıq sha`rayatına, oy-pikirlerine na`zer taslasaq, olar na`siline, jeti pushtınin` tazalıg`ına, a`wladınin` salamatlıg`ına ju`da` u`lken itibar bergenin ko`remiz. Salamat balanın` tuwılıwı, en` aldı menen, ananın` salamatlıg`ına baylanıslı» dep ayıp o`tedi.

Prezidentimiz ayıp o`tkenindey, shaxs ja`miyetlik turmıstın` o`nimi eken, ol a`lbette balanı orap alg`an ortalıq ta`sirinde rawajlanadı.

Shaxstın` o`mirlik xızmeti dawamında ortalıq og`an ya unamlı, yamasa unamsız ta`sir ko`rsetiwi, rawajlanıw imkanıyatların ju`zege shıg`arıwı yaqi joq qılıwı mu`mkin.

Shaxs, onın` du`n`yanı biliwi, o`zin ha`m a`tıraptag`ı insanıy mu`na`sibetlerdi an`lawı, tu`siniwi ha`m o`z-ara mu`na`sibetler protsessinde o`zindegi ta`kirarlanbas individuallıqtı ko`rsetiwi ha`mde sol protsesslerdin` jasqa ha`m jınısqa baylanıslı ayırım ta`replerin analiz qılıw bizge ulıwma alg`anda shaxs – ja`miyette jasaytug`ın ja`miyetlik janzat, degen sheshimdi qaytarıwg`a imkan beredi. Yag`nıy, insan balası tuwılğ`an waqtınan baslap o`zine uqsag`an insanlar qorshawında boladı ha`m onın` barlıq imkanıyatları mine usı ja`miyet ishinde ju`zege keledi. Sebebi, eger insannın` ontogenetikalıq rawajlanıwı, yag`nıy tuwılğ`an waqtınan baslap o`mirinin` aqırına shekem bolğ`an rawajlanıw da`wirine itibar beretug`ın bolsaq, ele so`ylemey turıp adam balası o`mirinin` birinshi minutlarınan-aq o`zine uqsag`an janzatlar arasına tu`sedi ha`m keyin g`ana ja`miyetlik qarım- qatnastın` barlıq ko`rinislerinin` aktiv ob`iekti ha`m sub`iektine aylanadı. Usı ko`z qarastan qaraytug`ın bolsaq, ha`r birimizdin` ja`miyettegi ornımız, onın` qashan ha`m qanday sha`rayatlarda payda bolğ`anı, ja`miyetke qosılıp jasawımızdın` psixologiyalıq mexanizmleri pa`nnin` a`hmiyetli wazıypalarınan biri. Bul protsess psixologiyada ja`miyetlesiw yaqi sotsializatsiya dep ju`ritiledi.

Sotsializatsiya yaqi ja`miyetlesiw – insan ta`repinen ja`miyetlik ta`jiriybeni iyelew ha`m turmıs- xızmet protsessinde onı aktiv ta`rizde o`zlestiriw protsessi esaplanadı. A`piwayı qılıp aytqanda, ja`miyetlesiw – ha`r bir shaxstın` ja`miyetke qosılıwı, onın` normaları, talapları, ku`tiwleri ha`m ta`sirin qabıl etken halda, ha`r bir ha`reketi ha`m qarım-qatnasında onı ju`zege shıg`arıwı, kerek bolsa sol ja`miyetlik ta`jiriybesi menen o`z na`wbetinde o`zgelerge ta`sirin o`tkeze alıw protsessi bolıp esaplanadı.

Ja`miyetlesiw protsess bolıp, onın` tiykarında individ bilim aladı, qa`driyat arttıradı, ja`miyetlik ta`jiriybe ha`m sezgirlikti ha`mde maslasıwshan`lıqtı ko`rsete aladı.

Ja`miyetlesiw negizinde bala ta`repinen ja`miyetlik ta`rbiyanı arttırıw, onın` aqlıy, psixikalıq ha`m shaxsıy rawajlanıwı, ta`lim-ta`rbiya tiykarında qa`liplesiwı, ja`miyetlik a`dep- ikramlıq qa`driyatlardı o`zlestiriwi, minez-xulq norma ha`m qag`ıydaların, du`n`yag`a ko`z-qaras ha`m isenimin payda etiw na`zerde tutıldı.

Ja`miyetlesiw en` aldı menen adamlar ortasındağ`ı qarım-qatnas ha`m birgelikte ha`r qıylı xızmetlerdi a`melge asırıw protsessin na`zerde tutadı. Sırttan shaxsqa ko`rsetilip atırğ`an ta`sir a`piwayı, mexanikalıq ta`rizde o`zlestirilmey, ol ha`r bir shaxstın` ishki ruhiyatı, du`n`yanı sa`wlelendiriwi ko`z qarasınan tu`rlishe sub`iektiv ta`rizde qabıl etiledi. Sonlıqtanda ha`r qıylı ja`miyetlik ortalıq ha`m tu`rlishe ha`reketlerdi keltirip shıg`aradı. Ja`miyetlesiw protsesslerinin` a`melge asırılatusın` sha`rt-sha`rayatların ja`miyetlik institutlar dep ataymız. Bunday

institutlarga shan'araq, ma'ha'lle, rasmiy ma'mleket mekemeleri, mektep, baqsha, miynet ja'ma'atleri ha'm t.b. kiredi.

Ja'miyetlesiw alımlar ta'repinen tu'rlishe jarıtılıp kelingен. Misalı, R. Darenford Aristoteldin' «homo politiais» (siyasiy adam) termininen paydalanıp, o'zinin' zamanago'y shaxstı tu'rlerge ajratıwın islep shıqtı.

Bulardan, «xomo fober» - ja'miyettegi «miynetkesh insan»,

«xomo konsumer» - zamanago'y ommaviy ja'miyet jaratqan o'zlestiriwshi,

«xomo universulis» - ha'r qıylı xızmetler menen shug'ıllana alatug'ın adam,

«xomo sovetimus» - ma'mleketke baylanıslı adamlar, dep tu'rlerge ajralıp shıqqan.

Bazı bir ko'z qaraslarda ja'miyetlesiwdi ekige – baslang'ısh ha'm ekilemshi tu'rlerge ajratadı.

Baslang'ısh ja'miyetlesiw bul - individ balalıg'ınan dus keletug'ın ja'miyetlesiw bolıp, bunday ja'miyetlestiriwdin' agentleri ata-analar, apa – sin'il, ag'a-u'ke, kempir-apa ata ha'm ba'rlıq ag'ayın tuwısqanlar, dosları, ten'lesleri, qullası individ penen jaqın mu'na'sibette bolatug'ın adamlar.

Ekilemshi ja'miyetlesiw – bul o'mirdin' ha'r bir basqıshı dawamında jan'a wazıypalar, qa'driyatlar, bilimlerdi o'zlestirip barıwı protsessi bolıp esaplanadı. Bunday ja'miyetlesiwdi rasmiy mu'na'sibetlerde bolıwshi adamlar a'melge asıradı, yag'ıy bularg'a baqsha ta'rbiyashıları, mektep basshıları, ka'rxana armiya basshıları, ommaviy axborot xızmetkerleri kiredi. Individ ushın en' a'hmiyetli deb biletug'ın ja'miyetlesiw esaplanadı. Bul ja'miyetlesiw o'z na'wbetinde keyingi ekilemshi ja'miyetlesiwge zamin jaratadı. Shaxs o'z na'wbetinde ja'miyetlesiw din' sub'iekti bolıp baradı.

Subi'ekt bolıw degeni bul – shaxs sotsial mu'na'sibetler sistemasın o'zinde ja'mlestiriwi degeni. Individ sıpatında du'n'yag'a kelgen adam ayırım sotsial pazıylet payda etip, shaxs bolıp jetilisedi.

Ja'miyetlesiw protsessinde «shaxs» ha'm «individ» tu'siniklerinin bir-birine uqsaslıg'ın barlıq jetekshi rus psixologları B.G.Anan'ev, A.N.Leont'ev, B.F.Lomov, S.L.Rubinshteyn ha'm basqalar biykarlaydı. Olardın' ko'z qarası boyınsha bul ja'miyette individ iyeleytug'ın ha'm o'z a'hmiyetine ko're ja'miyetlik esaplang'an mu'na'sibetlerdin' pu'tin bir jıyındısı ishinde individ ta'repinen iyelep alinatug'ın ayrıqsha pazıylet, sol mu'na'sibetler tolıqındag'ı shaxstın' a'hmiyeti bolıp esaplanadı.

Shaxs ja'miyetlik pazıyletti ta'riyplep bere alatug'ın ayrıqsha ta'riypke mu'ta'j. Olar, «insannın' a'hmiyeti ayırım individge ta'n bolg'an abstrakt emes, haqıyqat halında ol barlıq ja'miyetlik mu'na'sibetlerdin' o'nimi bolıp tabıladı» degen pikirdi bildiredi.

Shaxs tu'sinigi psixologiyada en' ko'p qollanilatug'in tu'sinikler sifatina kiredi. Sonday eken, insan ruwhiy du'n'yası nızamlılıqları menen qızıqqan ha'r qanday izertlewshi alımlarda shaxstın' ja'miyetlesiwi ha'm ja'miyet penen bolg'an baylanısı ma'selesin shetlep o'tpegen.

Sotsial yaki ja'miyetlik ortalıq bul insannın' anıq maqsetler ha'm rejeler tiykarında xızmet ko'rsetetug'in du'n'yası bolıp esaplanadı. Mazmunı jag'ınan ha'r bir insannın' sol ja'miyetlik a'lem menen baylanısı onın' insaniyat ta'jiriybesi, ma'deniyatı ha'm qabıl etilgen, ta'n alıng'an ja'miyetlik minez-xulıq normaları shegarasındag'ı ha'reketlerinde ko'rinedi.

Shaxs ja'miyetlik ha'm shaxslar aralıq mu'na'sibetlerdin' o'nimi, sanalı xızmettin' sub'iekti bolıwshı individ bolıp esaplanadı. Shaxsqa tiyisli bolg'an en' a'hmiyetli xarakteristikada onın' ja'miyettegi quramalı sotsiallıq mu'na'sibetlerge tuwrıdan tuwrı baylanıslılıq, ja'miyetlik xızmetke ha'm obi'ekt ha'm sub'i'ekt bolıwı bolıp tabıladı.

Shaxsqa tiyisli bolg'an pazıyletlerden en' a'hmiyetlisi sol, ol sol sırtqı ja'miyetlik ta'sirlerdi o'z sanası menen qabıl etip, son' sol ta'sirlerdin' sub'iekti sıpatında xızmet ko'rsetedi. Insan balası erte jaslardan-aq «menin' o'mirim», «bizin' du'n'ya» degen ja'miyetlik ortalıqqa tu'sedi. Bul ortalıq sol biz bilgen ha'm ha'r ku'ni sezıp turatug'in siyasat, huqıq, a'deplilik du'n'yası esaplanadı. Bul ortalıq kelisiwler, tartısıwlar, a'det ha'm da'stu'rler, ha'r qıylı tiller a'lemi bolıp, ondag'ı ko'plegen qag'ıydalg'a ko'pshilik tolıq qosıladı, ayırımlar bolsa biraz qosıladı. Bul sonday qag'ıydalar ha'm normalar a'lemi bolıp, olarg'a boysınbaslıq ja'miyet ta'repinen qaralanadı. Solardan kelip shıg'atug'in juwmaq, shaxs ja'miyetke barlıq ta'rtip qag'ıydalardı qabıl etiwshi sub'iekt bolsa, ja'miyet sotsial intizam ha'm ta'rtiptin', ma'deniyattın' ko'rinisi boladı.

Ja'miyetlesiw bul quramalı ha'm ko'p qırralı ha'diyse. o'zinin' du'zilisi ta'repinen onı to'mendegishe differensatsiya qılıw mu'mkin, yag'nıy onı ju'z beriwi ta'repinen basqışlalg'a ha'm izbe-izlikten, sonday aq ju'z beriwi mexanizmleri tamanınan ajratıw mu'mkin. Bul basqışlardı to'mendegishe ko'rsetiw mu'mkin.

a'-basqış, bunda insandı ja'miyetlik ta'jiriybelerin o'zlestiriwge imkaniyat beretug'in usıllar ha'm qurallar esapqa alınıp, og'an ha'r qıylı mezanizmler, taqlid, ta'sirge beriliw, isendiriw, uqsawg'a umtılw, maslasıw, basqalardan alıp o'zlestiriw sıyaqlılardı ko'rsetiw mu'mkin.

g'-basqışta insannın' ja'miyetlesiwinin' tiykarg'ı bag'darı da'reje ha'm fazaları na'zerde tutıladı.

Ja'miyetlesiwdin' mexanizmleri ha'zirge shekem izleniwdin' arnawlı predmeti esaplanbag'an. Biraq, psixologik, sotsiologik ha'm sotsial psixologiyalıq a'debiyatlarda bul haqqında mag'lıwmatlar ushraydı. A.N.Leont'ev sha'rtli ra'wishte alding'ı a'wladtan o'tip keliwshi bilimlerdi, ta'jiriybelerdi iyelewge, bul arqalı ja'miyetlik ma'deniyatqa tiyisli bolg'an

ha`mme na`rseler kekse a`wladtan jan`a a`wladqa o`tiwin ko`rsetip beredi.

G.Ibsh ha`m M. Fervergerlerdin` pikirinshe, ja`miyetlesiw protsessi ustanovkanin` qa`liplesiw tiykarında ju`z beredi ha`m onin` qa`liplesiw tiykarınan e mexanizmge tayanadı. Bular,

1. eliklew
2. identifikatsiya
3. bassılıq etiw, na`sihat qılıqlar.

Olardın` pikirinshe, bassılıq qılıw arqalı qa`liplestiriw en` qıyın esaplanadı. Sebebi, bunda qa`liplesip bolg`an ustanovkanı o`zgartiriwge qaratılğ`an jumislardı alıp barıw kerek boladı.

Insan o`zinin` ja`miyetlesiw dawamında insaniyat jaratıp bergen materiallıq ha`m ruwxıy baylıqlardı iyelewin ja`ne de ko`birek mexanizmlerin iyelewi haqqında aytıw mu`mkin.

Insannın` ja`miyetlik ta`jriybelerdi iyelew ha`diysesin xarakterlewshi eki u`lken bag`dardı ajratıw mu`mkin.

1. Insan ta`repien ha`mme na`rseler ma`deniyatın iyelew ha`m o`zlestiriw menen baylanıslı ta`jriybeler.

2. Insaniyat jaratqan ha`r qıylı ja`miyetlik mina`sebetlerdi insan ta`repien iyelewi menen baylanıslı ta`jriybeler kiredi.

Joqarıda sanap o`tilgen eki ha`diysede insannın` ja`miyetlesiw ha`diysesin xarakterlep beriwshi mine usı tamang`a tiykarlanıp, onin` mexanizmleri bir-birinen parıqlanıp turıwın ko`rsetedi.

Ja`miyetlesiwdin` sotsial psixologik mexanizmleri qatarında usı protsesstin` ju`z beriwindegi tiykarğ`ı faktorlardı da ajratıw za`ru`r. Bul tarawda I.E.Konnın` pikirleri menen tanısamız. Ol ja`miyetlesiw mexanizmlerine shan`araqtı, arnawlı ta`rbiya mekemelerin, yag`nıy balalar baqshası, mektep ha`m usı sıyaqlılardı kiritken. Sonday-aq formal ha`m noformal esaplang`an topar ha`m sho`lkemlerdi kiredi.

Bir ta`repten ja`miyetlik ta`jriybelerdi iyelewge ta`sir etiwshi sotsial psixik mexanizmler` eliklew, isendiriw, identifikatsiya, ta`sirge beriliw, liderlik, moda, u`lgi ha`m usı sıyaqlılardı parıqlawg`a tiykar bolsa, ekinshi ta`repten insan psixikasına ta`sir etiwshi ja`miyetlik informatsiyalardı o`zlestiriwge ta`sir etiwshi sırtqı faktorlar sıpatında ko`rsetiw mu`mkin.

Ja`miyetlik informatsiyalardı o`zlestiriwge ta`sir etiwshi individti qa`liplestiriwge ha`m turmıs xizmetine ta`sir etiwshi ha`diyse-bul mikro ha`m makro ortalıq yag`nıy ja`miyetlesiw agentleri bolıp esaplanadı.

Ja`miyetlesiw agentleri degende, ja`miyetlesiw protsessi ju`z beretug`ın sotsiallıq kontekstler ha`m toparlardı tu`sinemiz.

Mikro ortalıqqa-shan`araq, mektepke shekemgi ta`lim mekemeleri, mektepler ha`m ko`shedegi balalar toparları sıyaqlılardı kiritiw mu`mkin.

Makro ortalıqqa bolsa, ja`miyetlik mu`na`sebetler institutına kiriwshi ka`rxanalar ha`m sho`lkemlerdi ko`rsetiw mu`mkin. Yag`nıy, mikro ortalıq sırtındag`ı halatlardı ko`rsetiw mu`mkin.

Barlıq ma`deniyatlarda shan`araq bala ushın tiykarg`ı ja`miyetlesiw agenti esaplanadı. Keyininen bolsa, ja`miyetlesiwdin` ja`ne ko`plegen agentleri payda boladı.

Ha`zirgi ja`miyetlerde da`slepki ja`miyetlesiw shan`araqtın` kishkene shegarasında ju`z beredi. Britaniyalıq ko`plegen balalar o`z balalıg`ın shan`araqta, atası, anası ha`m ja`ne bir – eki bala ortalıg`ında o`tkergen. Ha`m kerisinshe, basqa ko`pshilik ma`deniyatlarda ag`a, a`japa, kempir apa ha`m atalar bir shan`araqtın` ag`zaları esaplanadı, bir u`yde jasaydı ha`m ha`tteki ju`da` kishkene bo`beklerdin` de ta`rbiyashıları boladı. Britaniya ja`miyetinde de shan`araq ortalıg`ı ta`biyatında ko`plegen o`zgeshelikler bar. Ayırım bo`bekler ata yaki ananın` birewi ta`repinen ta`rbiyalansa, basqaları haqqında eki ana ha`m eki ata («ajırasqan» ha`m jan`a «tabısqan» ata - analar) g`amxorlıq qıladı. Erli hayallardın` ko`pshiligi shan`araqtan tısqarıda haqı to`lenetug`ın jumıs penen shug`ıllanadı, sonın` menen birge, bala tuwılg`annan keyin ha`yallar jumısqa tez qaytadı. Usınday ko`rinislerge qaramay, shan`araq, a`dette, bo`beklikten o`spirimlik da`wirine shekem ha`m keyinirek te a`wladlar miyrasxorlıg`ın ta`miyinlewde ja`miyetlesiwdin` en` a`hmiyetli agenti bolıp qalaberedi.

Ja`ne bir a`hmiyetli ja`miyetlesiw ortalıg`ı – bul miynet ja`ma`a`ti bolıp esaplanadı. Bul ortalıqtın` a`hmiyeti ha`m o`zine ta`nligi sonda, bul jerge shaxs, a`dette bir qansha aqıllı, jetilisen, belgili ta`jiriybege iye bolg`an, turmıs haqqındag`ı ko`z qarasları qa`liplesken waqıtta keledi. Nealaberse, iyelegen qa`nigeligi, arttırılğ`an miynet ko`nlikpeleri ha`m bilimler de ju`da` a`hmiyetli bolıp, usı ortalıqtag`ı sotsiallıq o`lshemler xarakterine ta`sir etedi. Biraq ba`ribir shaxstın` kimler menen, qanday o`z – ara mu`na`sibetler ta`sirinde ekenligi onın` jetiklik da`wirindegi ja`miyetlesiwinin` a`hmiyetli ta`replerinen bolıp esaplanadı. Sonın` ushın jumısqa kirisetug`ın tiykarg`ı motivlerdin` biri – sol ja`ma`a`ttin` qanday ekenligi, bul jerdegi o`z-ara mu`na`sibetler, basshının` kimligi ha`m onın` mu`na`sibeti bolıp, ko`binshe aylıq to`lemleri usılardan keyin u`yreniledi. Sonın` ushın miynet ja`ma`a`tleri jaqsı, salamat ruwhıy ortalıq, a`dalat ha`m tuwrılıqqa tiykarlang`an mu`na`sibeiler ha`r bir insan ta`g`dirinde u`lken rol onaydı.

U`lken jastag`ı ja`miyetlesiwdin` o`zine ta`nligi sonda, onda individualizatsiya protsesi anıg`ıraq, sezilerlierek bolıp o`tedi. Sebebi, u`lken adam tek g`ana sırtqı ta`sirlerdi o`zlestirip g`ana qoymay, ba`lkim o`zindegi qa`biliyet, ko`nlikpe ha`m turmıslıq ta`jiriybesi menen basqalarg`a da ta`rbiyalıq ta`sir ko`rsetedi, jumıs – a`melde jaslarg`a shaxsiy o`rnek ko`rsetiw

imkaniyatına iye boladı. Usı ko`z qarastan, g`arrılıqtın` sotsiallıq a`hmiyeti sonda, ata-balalarımız, analarımız tiykarınan o`zlerindeki bar bolg`an sotsiallıq ta`jiriybeni basqalarg`a jetkeriw menen shug`ıllanadı ha`m bul a`sirese Shig`ıs xalıqlarında ju`da` hu`metlenedi.

Ja`miyet penen ba`rqulla mu`na`sebetti uslap turıwshı o`z-o`zin an`lap, ha`r bir ha`reketin muwapıqlastırwshı shaxsqa ta`n bolg`an en` a`hmiyetli ha`m ulıwma o`zgeshelik-bul onın` aktivliligi bolıp esaplanadı. Aktivlilik (latinsha «*aktius*»-ha`reket, «*activus*»-aktiv degendi an`latadı) shaxstın` o`mirdegi barlıq is-ha`reketlerin ko`rsetiwdi tu`sindiriwshi kategoriya bolıp esaplanadı. Sol a`piwayı qolımızg`a qa`lem alıp bir sıziqsha tartıw menen baylanıslı elementar ha`reketimizden tartıp, do`retiwshiliktin` oyanıw payıtlarımızda a`melge asıratug`ın abstrakt pikirlewimizge shekem bolg`an quramalı ha`reketlerge baylanıslı islerimizdi tu`sindirip beredi. Sonın` ushın da psixologiyada shaxs, onın` o`z-o`zin an`lawı mashqalaları onın` aktivliligi anaw yaki mınaw xızmet tu`rlerinde qatnası ha`m onı a`melge asırıwg`a baylanıslı sıpatları arqalı tu`sindiriledi.

Pa`nde insan aktivliliginin` tiykarınan eki tu`ri parıqlanadı`

A) Sırtqı aktivlilik-bul sırttan ha`m o`z ishki tilek qa`lewlerimiz ta`sirinde ko`riw, belgilew mu`mkin bolg`an ha`reketlerimiz, bulshıq etlerimizdin` ha`reketleri arqalı ko`rinetug`ın aktivlilik.

B) Ishki aktivlilik – bul bir ta`repten anaw yaki mınaw xızmetti orınlaw waqtında fiziologiyalıq protsessler (zat almasıw, qan aylanıw, dem alıw ha`m t.b.) ha`mde ekinshi ta`repten, psixik protsessler, yag`nıy tiykarında ko`rinbeytug`ın, biraq xızmet bolıp o`tiwine ta`sir ko`rsetiwshi faktorlardı o`z ishine aladı.

Mısal sıpatında turmıstan sonday ko`rinisti ko`z aldımızg`a keltireyik, uzaq ayrılıqtan son` ana o`z perzentin ko`redi. Sırtqı aktivlilikti biz ananın` balasına umtılwı, onı qushaqlawı, jzlerin sıypalawı, ko`zlerinen aqqan quwanış jaslarında ko`rsek, ishki aktivlilik – sol ko`z jasların keltirip shug`aratug`ın fiziologiyalıq protsessler, ishki sag`ınıshtın` tiykarıg`ı sebepleri (ayrılıq mu`ddeti, sharasızlıq sebepli ayrılıq sıyaqlı jasrın motivler ta`siri), ko`rip qabıl etiletug`ın o`z – ara bir – birewine umtılwıdı ta`miyinlewshi ishki, bir qarag`anda ko`z benen ko`rip bolmaytug`ın emotsional jag`daylarda sa`wlelenedi. Biraq usı ko`rinistin` tuwrıdan-tuwrı gu`wası bolsaq ta, onı tu`sintiretug`ın su`wretti ko`rsek te, shamalap qanday protsessler bolıp atırg`anlǵın ko`z aldımızg`a keltiriwimiz mu`mkin.

Demek eki tu`rli aktivlilik te shaxsiy ta`jiriybe ha`m rawajlanıwdın` tiykarın quraydı. Bir qarag`anda ha`r bir konkret shaxsqa ha`m onın` mu`ta`jliklerine baylanıslı bolın sezilgen bunday aktivlilik tu`rleri tiykarında sotsiallıq xarakterge iye bolıp, shaxstın` ja`miyet penen bolatug`ın quramalı ha`m o`z-ara mu`na`sibetlerinin` aqıbeti esaplanadı.

Sonısı xarakterli, insan ha`r bir minutta qandaydır xızmet tu`ri menen shug`ıllanıw turadı.

Ha'r qanday xizmet real sha'rt-sha'rayatlarda, tu'rli usullarda ha'm tu'rli she ko'rinislerde ko'rinedi. Islenip atirg'an ha'r bir ha'reket belgili na'rsege, predmetke qaratilg'anlig'ı ushında xizmet predmetli ha'reketler jıyındısı sıpatında boladı. Predmetli ha'reketler sırtqı a'lemdegi predmetler o'zgeshelikleri ha'm sıpatın o'zgartiriwge qaratilg'an boladı. Ma'selen, konspekt jazıp atirg'an talabanın` predmetli ha'reketi jazıwǵa qaratilg'an bolıp, ol da'slep sol waqıttaǵı jazıwlar sanı ha'm sıpatında o'zgerisler qılıw arqalı, bilimleri ko'lemin bayıtıp atirg'an boladı. Xizmet ha'm onı sho'lkemlestiriwshi predmetli ha'reketlerinin` nelerge bag'darlang'anlig'ına qarap, aldı menen sırtqı ha'm ishki xizmet parıqlanadı.

Sırtqı xizmet shaxstı orap turg'an sırtqı ortalıq ha'm ondag'ı na'rse ha'm ha'diyselerdi o'zgartiriwge qaratilg'an xizmet bolsa, ishki xizmet birinshi na'wbette aqlıy xizmet bolıp, ol taza psixologik protsesslerdin` keshiwinen kelip shıǵadı. Kelip shıǵıw ko'z qarasınan ishki – aqlıy psixik xizmet sırtqı predmetli xizmetten kelip shıǵadı. Da'slep predmetli sırtqı xizmet ju'z beredi, ta'jiriybe arttırıp barılǵan sayın, sekin a'ste bul ha'reketler ishki aqlıy protsesslerge aylanıp baradı.

Xizmet tu'rleri ja'ne sananın` tuwrıdan – tuwrı qatnası da'rejesine ko're de parıqlanadı. Mısalı, sonday bolıwı mu'mkin, ayırım ha'reketler basında ha'r bir elementti tuwrı halında, ayırım tu'rde orınlawdı ha'm bug'an barlıq dıqqat ha'm sananın` bag'darlanıwı talap etiledi.

Xizmetti klassifikatsiya qılıw ha'm tu'rlerge bo'liwdin` ja'ne bir ken` tarqalg'an usılı – bul barlıq insanlarga ta'n bolǵan tiykarǵı aktivlilik tu'rleri boyınsha ayırılıwı bolıp esaplanadı. Bul – qarım – qatnas, oyın, oqıw ha'm miynet xizmetleri bolıp esaplanadı.

Nearım – qatnas – shaxs individual rawajlanıwı protsesinde ko'rinetug'ın birlemshi xizmet tu'rlerinen biri. Bul xizmet insandag'ı ku'shli mu'ta'jliklerden biri - insan bolıwı, adamlarǵa uqsap so'ylewi, olardı tu'siniwi, su'yiwi, o'z - ara mu'na'sibetlerdi muwapıqlastırıwǵa qaratilg'an mu'ta'jliklerden kelip shıǵadı. Shaxs o'z rawajlanıwın tap mine usı xizmet tu'rın iyelewden baslaydı ha'm so'ylewi arqalı ha'm so'zsiz quralları ja'rdeminde basqa xizmet tu'rlerin tolıǵıraq iyelewge sha'rayat jaratadı.

Oyın – sonday xizmet tu'ri bolıp, tuwrıdan – tuwrı belgili bir materiallıq yamasa ruwhıy o'nimler jaratıwdı na'zerde tutpaydı, biraq onın` protsesinde ja'miyettegi quramalı ha'm ha'r qıylı xizmet normaları, ha'reketlerinin` simvollıq u'lgileri bala ta'repinen o'zlestiriledi. Bala oynamag'anınsha u'lkenler is – ha'reketinin` ma'nisi ha'm a'hmiyetin tu'sinip jete almaydı.

Oqıw xizmeti de shaxs rawajlanıwında u'lken rol` oynaydı ha'm ma'nili bolıp esaplanadı. Bul sonday aktivlilik bolıp, onın` protsesinde bilimler, ko'nlikpe ha'm ta'jiriybeler o'zlestiriledi.

Miynet qılıw da en` ta`biyiy mu`ta`jliklerge tiykarlang`an xızmet bolıp, onın` maqseti a`lbette belgili bir materiallıq yamasa ruwhıy o`nimlerdi jaratıw, ja`miyet rawajlanıwına u`les qosıw bolıp esaplanadı.

Ha`r qanday ka`sipti iyelew, tek g`ana iyelew emes, ba`lkim onı sheberlik penen a`melge asırıwda xızmettin` barlıq nızamlılıqları ha`m mexanizmleri a`mel qıladı, a`piwayı g`ana belgili bir ka`sip ta`jiriybesin iyelew ushın og`an tiyisli bolg`an mag`lıwmatlardı eslep qalıw kerek bolg`anda ja`ne eske tu`siriw arqalı onı orınlaw bolmaydı, ba`lkim ha`m ishki, ha`m sırtqı ha`reketlerdi sanalı ta`rizde orınlaw menen baylanıslı quramalı protsessler qurawın umıtpawımız kerek.

Ja`miyettegi baylanıslardı tu`siniwimizge ja`rdem беретug`ın a`hmiyetli kontseptsiya bul – sotsiallıq du`zilme kontseptsiyası bolıp esaplanadı. Bizin` a`tirpımızdag`ı sotsiallıq ortalıq waqıya – ha`diyselerdin` biyta`rtıp jıyındısınan ibarat emes. Adamlardın` minez – xulqında, olardın` o`zara mu`na`sibetlerinde teren` dawamlılıq seziledi. Mine usı dawamlılıq penen sotsiallın` du`zilme ideyası bir – birine baylanısқан. Ayırım ta`repten ja`miyettin` du`zilislik ta`replerin imaratg`a uqsatıw mu`mkin. Sotsiallıq du`zilmeler insandardın` is – ha`reketleri ha`m mu`na`sibetleri menen belgilenetug`ın du`zilmeler turaqlılıg`ı, tolıqlıg`ı, olardın` ma`kanda ha`m zamanda ta`kirarlanıp turıwına baylanıslı. Solay etip, sotsiallıq islep shıg`arıw ha`m sotsiallıq du`zilme sotsiologiyalıq jandasıw shegarasında ju`da` bekkem baylanısadı.

1.3. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARArA MU`NA`SABETLERDI PSIXOLOGIYALIQ JAQTAN U`YRENIW

Jınısıy jetilisiw o`spirimnin` bul jastag`ı minez-xulqına tiykarg`ı biologiyalıq jag`day sıpatında ta`sir ko`rsetedi. Biraq, bul jag`day ta`sir esaplanadı. Sotsial faktorlar bolsa to`mendegiler bolıp esaplanadı` kishi mektep jasınan orta mektep jasına o`tiw, yag`nıy jeke oqıtıwshı basshılıg`ınan ko`pshilik oqıtıwshılar basshılıg`ına o`tiw ha`m qarım-qatnastag`ı o`zgerisler sotsial paydalı jumıslardı ken`eytirip barıw, erkin ha`m a`meliy jumıslardı ko`birek orınlaw, sonın` menen birge balanın` sem`yadag`ı ornıda o`zgeredi. Sol o`zgerisler ta`sirinde balalar fizikalıq ha`m aqılıy imkaniyatların` o`sip barıwı mu`na`sibeti menen o`zlerine ko`birek isene baslaydı, ol endi sem`yadag`ı mashqalalardı sheshiwde de qatnasa baslaydı. U`lken o`spirimlerge qarag`anda kishi o`spirimlerde payda bolatug`ın kelispewshilikler olardag`ı jınısıy jetilisiwge emes, sonday-aq a`tıraptag`ı sha`rt-sharayalar, sem`yadag`ı ata-ana, ag`a-ini, apa-sin`lilerdin` og`an qatnası, ma`ha`lle, yag`nıy sotsial sharayatlar ta`siri menen baylanıstırıw za`ru`r.

Sol sotsial sharayatlar sotsial ha`m olardag`ı psixologiyalıq ortalıqtı o`zgertiw menen, kishi o`spirimdegı minez-xulıq, o`jetlik, kemshiliklerin ta`n almawshılıq sıyaqlı ta`biyg`ıy qa`siyetlerdin` aldın alıw mu`mkin.

Negizinde bul o`spirim yamasa mektep jasındag`ı balalardın` psixologiyalıq jag`dayın ha`m psixikalıq rawajlanıp atırğ`anlǵ`ın esapqa alıw ha`m psixikalıq mashqalaların erkin ha`m durıs sheshkenleri ushın ja`rdem beriw, olardın` aqılıy qa`liyetlerin rawajlandırıwshı metodlar ja`rdeminde olarg`a psixologiyalıq ta`sir ko`rsetiw za`ru`r. Kishi o`spirim jasındag`ılar menen islegende oqıwshının` ha`r bir ishki ha`m sırtqı reaksiyası artında onın` o`z psixologiyalıq sebepleri barlǵ`ın biliw za`ru`r. Bul «ma`deniyatsız», «zıyan», «tu`sinip bolmaytug`ın» dep atalatug`ın ha`reketler bir qarag`anda sonday bahalanadı, biraq bul ha`reketler shaxs qa`liplesiwi ushın arnawlı basqıshqa tiyisli qa`siyetler esaplanadı. Kishi o`spirimnin` psixologiyalıq «mexanizmi» sxematikalıq ra`wishte to`mendegishe bahalanadı. Endokrin garmonlarının` payda bolıwı ha`m olardın` oraylıq nerv sistemasına ta`sir etiwı menen baylanıslı bolg`an jınısıy jetiliwdin` baslanıwı balalardın` aktivligin fizikalıq ha`m psixologiyalıq imkaniyatların asıradı ha`mde balada o`zin u`lkenlerdey seziw, erkin bolıw sezimlerin tu`yiw ushın qolay sha`rt-sharayatlardı keltirip shıg`aradı. Biraq, psixologiyalıq rawajlanıwdın` bul da`wirde de, bala ele erkin ha`reket islewge tolıq tayar bolmaydı. Tiykarg`ı qarama-qarsılıqtı keltirip shıg`aratug`ın faktorlardan biri bul, o`z erkinligin imkaniyatlardan da artıq da`rejede bahalaw esaplanadı. O`z imkaniyatların artıqsha bahalaw menen kishi o`spirimler psixologiyalıq imkaniyatları ortasında

tosqınlıqlar payda boladı. Bul tosqınlıqtın` sheshiliwi qanday ju`z beredi ha`m ol balanın` sırqı ko`rinisi minez-xulıq qanday payda boladı?

Bizge ma`lim, ha`r bir balanın` mu`na`sebetleri anıq islegen islerinde ko`rinedi bekkemlenedi ha`m qaytalanadı. Bala o`zindegi erkinlikti qa`liplestiriw ushın o`zi erkin halda jumıslardı orınlawg`a tuwra keledi. Biraq, ekinshi ta`repten bir ma`rte erkin halda jumıs orınlaw ushın paydalanıw sha`rt-sharayatlarınan qashıq bolıwg`a ha`reket qıladı. Biraq erkin ha`reket qılıw ushın bala basqa mexanizmlerge iye emes. Bular o`spirimnin` o`z ku`shine ishki bir iseniminin` joq ekenligi, o`z aldında turg`an ha`m onın` na`tiyjesin anıq ko`re almawshılıq aqıbeti bolıp tabıladı. Bul belgiler usı jasta balanı erkin ha`reket qıla alatug`ın, sol waqıtta a`tırıpındag`ı adamlarg`a qarsı barıp, o`zinin` haq ekenligin qattı qorg`awg`a, basqa jag`daylarda bolsa o`zin basıqlıq penen uslawg`a iytermeleydi. Kishi o`spirimde o`zin-o`zi hu`rmet etiw ha`m o`zin-o`zi an`lawdı qa`liplestiriwdin` bir qansha usıllar bar. Mısalı` bul da`wirde u`lkenlerge eliklew yamasa shan`araqta o`z hu`rmetin talap etiw, o`z so`zin o`tkeriw, o`zin hu`rmetli, abıroylı u`lken jaslı adam obrazına uqsatıp rawajlandırıw ku`shli boladı. Olarg`a qanday da bir so`z yamasa qadag`alap bir na`rse aytsan`, olar o`zlerinin` erkin pikirley alıwın, ha`r qanday jumıstı orınlay alatug`ınlıg`ın bildiredi. Sonnan ko`rinip turıptı, o`spirimnin` psixologiyalıq imkaniyatları jeterli emes yamasa rawajlanbag`an. U`lkenler, oqıtıwshılar o`spirimdegi bul protsessti psixologiyalıq ko`z-qarastan bahalay alıwı og`an jasalma pedagogikalıq ta`repten ju`zeki qatnas jasamastan, kerisinshe, og`an o`z imkaniyatların arttırıwg`a, o`z ishki ha`m sırtqı qa`biliyetlerin durıs rawajlandırıwg`a bag`darlawımız za`ru`r. O`spirim jasındag`ı balanın` birinshi na`wbettegi umtılatug`ın na`rsesi, ol o`zin endi kishkene bala emes, u`lken bolıp qalg`anlıg`ın a`tırıpındag`ılarg`a isendiriwden ibarat. Bul jasta u`lkenler o`spirimlerdi bilip-bilmey islep qoyg`an kemshilik ha`m qa`telerin ko`pshilik ishinde uyaltırıp, kemsitip, qaralap emes, balki, psixologiyalıq jol menen qatnas jasag`an halda ja`rdem beriw onı «u`lken bolıp qalg`anlıq» sezimin so`ndirip emes, balkim u`lken adam qanday bolatug`ınlıg`ın ha`m qanday balaplarg`a juwap beriwı kerekligin tu`sindiriwi za`ru`r. demek, bul o`spirimnin` tolıq psixikalıq jaqtan rawajlanıwı ushın za`ru`r bolg`an o`mirdin` bir ha`diysesi ekenligin bilgen halda sol menen baylanıslı unamsız ha`reketlerdin` psixologiyalıq ko`rinishin durıs tu`siniwi ha`m balalardı o`zlerin u`lkenlerdey tutıwına qarsılıq ko`rsetpew, kerisinshe olardıń bunday ha`reketlerin unamlı ju`zine salıw ushın umtılw kerek. O`spirimlerdin` o`z ten`leri menen qarım-qatnasta bolıwı ju`da` a`hmiyetli.

O`z ten`leri menen ten`lik tiykarında payda bolg`an mashqalalar qarım-qatnas tiykarında o`spirim ayrıqsha bir sotsial qarım-qatnaslar mektebin o`teydi, o`z-ara qızıg`ıwshılıqlar, a`tırıp du`n`yanı, bir-birlerin tu`siniwleri olar ushın ju`da` qa`dirli bolıp tabıladı, o`spirimler ushın u`yge wazıypalar, u`y jumısları boyınsha ma`jbu`riyatları orınlawg`a qarag`anda ten`leri menen

sa'wbetlesiwı a'hmiyetli esaplanadı. O'z jumıslarının` sırların bala endi ata-anasına emes, balki ten'leslerine ko'birek isenedi. Ol endi unamsız ha'm unamlı ta'replerge ayırıqsha bir itibar bermegen halda o'zi qa'legen adamı menen qatnas ha'm sa'wbet protsessinde o'z shaxsını erkinlik penen tolıq ko'rsete aladı. Shaxsıy erkinlikti ol u'iken bolıw huqıqı dep bileadı. Ata-anaların` o'spirimge sol erkinlikti bermesligi yamasa o'spirimnin` solay dep tu'siniwi na'tiyjesinde olar ata-anag'a qarsı pozitsiyada boladı. Sonı ayırıqsha aytıw mu'mkin, a'ne sol sa'wbet ha'm qatnas tiykarında o'spirimlerde g'urur sezimi rawajlanıp baradı. A'lbette, g'urur norma ha'm qag'ıydaları u'ikenlerden u'yreniledi, biraq o'z g'ururin qanday qorg'awdı o'spirimlerin` ayırıqsha qadag'alawında boladı. olar arasında sadıqlıq ha'm haqgo'ylik sıyaqlı sezimler joqarı bahalanıp, satqınlıq o'z-so'zinde turmaslıq, egoizm, qızg'anshaqlıq qattı qaralanadı ha'm qattı jazalanadı. Bul jaza ol menen urısıw, urıw, og'an qarsı baykot ja'riyalaw ha'm onı jalg'ızlatıp qoyıw tu'rinde bolıwı mu'mkin. O'spirimler o'zin hu'rmet qılıwdı, o'z pikirin ha'm qızıg'ıwshılıg'ın qorg'ap bilmegen doslarına ju'da` pa's baha beredi.

O'spirimlerin` idealları tiykarında arızıw, maqset ha'm olardı a'melge asırıw planları ko'rine baslaydı. Belgili bir ka'sipke iykemi ha'm qızıg'ıwı payda boladı. Arızıw-u'mitlerinin` ha'r qıylılıg'ı menen bir-birinen keskin ajıralıp turadı.

O'spirimler oy-pikirlerin` izertlegenimizde olarda a'dep-ikramlılıq tu'sinikleri birdey qa'liplespegenligin ko'rsetedi.

A.I.Maliovanov o'spirimlerden to'rt toparg'a ajıratadı`

1) Ha'reketlerinde o'zin-o'zi basqara alatug'ın, unamlı qag'ıydalarg'a tayanıp is ko'retug'ın o'spirimler~

2) A'dep-ikramlılıq tu'sinikleri qılıqlarına mas keletug'ın o'spirimler~

3) Ha'reketleri a'dep-ikramlılıq normaları haqqında bilimlari menen ajıralıp turatug'ın, sol bilimlerge mas ha'reket qılmaytug'ın o'spirimler~

4) O'zleri biletug'ın a'dep-ikramlılıq talaplar menen ku'ndelik minez-xulqınin` baylanısın tu'sinbeytug'ın o'spirimler.

O'spirimlik da'wiri o'zgesheliklerin` izertlegen D. B. El'konin ha'm T.V.Dragunovtın` ko'rsetiwinshe, er balalar ha'm qız balalardıń bul jasta dosları menen qarım-qatnas qılıwg'a umtılwı, dosları ja'ma'a'tinin` o'mirine qızıg'ıwı anıq ku'rınip baradı.

V. A. Krutetskiy ha'm N.S. Lukinnin` pikirnishe, haqıyqıy doslıq ha'm shın doslıqta a'meliy ja'rdem, ashıq mu'na'sebet, ashıq kritikanı talap etedi.

O'spirimnin` klass ja'ma'a'ti o'mirinde aktiv qatnasıw ushın umtılwı u'iken a'hmiyetke iye. Klass ja'ma'a'ti ag'zalarınin` o'z-ara ja'rdem, birlik, ha'mda'rtlik, boysınıw a'deti, shaxslıq ha'mde sotsiallıq qızıg'ıwshılıqları rawajlanadı.

Erte jaslıq da'wirinde jaslarlardin` shaxsıy qa'siyetleri ha'm ja'miyetlesiwı

O`spirimlerde ele toliq er jetken dep aytıp bolmaydı, sonlıqtan olardıń shaxsıy qa`siyetlerinde ele balalıqtı bayqaw mu`mkin. Bul olardıq pikirlerinde, bir na`rsege beretug`ın bahalarında, o`z o`mirine, kelesheğine bolg`an ko`z-qaraslarında ko`zge taslanadı. Ko`pshilik o`spirimler mektepti pitkeriw waqtına kelip ka`sip tan`lawg`a nemquraylıq penen qaraydı. Bul da`wir o`spirimnıń o`zin-o`zi an`lawı sonday-aq, a`dep-ikramlılıg`ının menen jan`a basqıshqa o`tiwi menen xarakterlenedi. Intellekti jaqsı rawajlang`an o`spirimler u`lkenlerdi ta`shwishke salıp atırg`an ma`sele mashqalalardı tu`sine aladı ha`m olardı talqılay aladı. O`spirimler ju`da` ko`p mashqalalı sorawlarg`a juwap izleydi. Olardıń dıqqatın ko`birek a`dep-ikramlılıq ma`seleleri tartadı.

Ha`zirgi waqıtta o`spirimler ha`r bir na`rsege iseniwsheń yamasa unamsız mu`na`sebetlerge itibarlı bolmay, balkim turmısqa real, aqlıy, a`meliy qaraytug`ın, ko`birek erkin ha`m mustaqıl bolıwg`a umtılwshı jaslar esaplanadı.

O`spirimler shaxsının` qa`liplesiwı protsessinde ja`ma`a`t sho`lkemlerinin` roli u`lken a`hmiyetke iye. Olarda aktivlik, sho`lkemlestiriwshilik, erkinlik, ma`jbu`riyatlılıq, o`z ha`reketlerin kritikalay alatug`ın pa`ziyetler bekkemlenip baradı. O`zinin` kimligin, qanday ekenligi, qa`biliyetleri, o`zin nege hu`rmet qılatug`ınlıg`ının` sebeplerin izley baslaydı. Dos ha`m dushpanlarınin` kimligin, o`zin ha`m do`gerek a`tirapın, a`lemdi biliw ushın ne islew kerek ekenligin an`lawg`a ha`reket etedi. Bazı bir o`spirimler o`zlerinen hesh qanaatlanbaydı, o`z aldılarına ha`dden tısqarı ko`p wazıypalar qoyatug`ın, biraq onı orınlay almaytug`ın boladı. Erte jaslıq da`wirinde o`spirimler ja`miyet arasında o`z ornın tawa baslaydı, a`tirapındag`ılar menen de mu`na`sebetleri o`zgere baslaydı.

Talabalıq da`wiri erte o`spirinliktin` ekinshi basqıshınan ibarat bolıp, qu-ww (w5) jastı o`z ishine aladı ha`m o`zinin` bir qatar qaytalanbas qa`siyetleri, qarama-qarsılıqlar menen xarakterlenedi. Sol sebepli, o`spirinlik da`wiri shaxstın` sotsial ha`m kysiplik da`rejesin an`lawınan ibarat. Talabanın` ko`z-qarasına qarag`anda, ideal «Men» ha`m belgili o`lshem tiykarında jeterli da`rejede tekserilip ko`rilmegen, sonın` ushın olar ha`r waqıtta birden ju`z beretug`ın waqıyalar, olar ushın basqasha seziliwi mu`mkin, sebebi, real «Men» de shaxstın` haqıyqıy bahasınan birqansha qashıq tu`sinik. Talaba shaxsının` qa`liplesiwinde bunday ob`ektiv qarama-qarsılıqlar o`z shaxsıyatına qarag`anda ishki isenimsizlikti, oqıwg`a unamsız mu`nysebeti keltirip shıg`aradı. Sonday-aq talabada oqıw jılı basında ko`terinkilik, joqarı oqıw ornına kirgenliginen kewli shadlıq sezimi ko`rinse, ta`limnin` sha`rt sharayatı, mazmunı, a`hmiyeti, ku`n ta`rtibi, belgili nızamlılıqları menen jaqınnan tanısw na`tiyjesinde onın` ruhiyatında keskin tu`skinlik ju`z beredi. Joqarıda aytlıg`an ishki ha`m sırtqı ta`sirler na`tiyjesinde onın` ruwxıy du`n`yasında tu`skinlik, u`mitsizlik, ekileniw, shorshıw sezimleri payda boladı. Bizin`she, joqarı mektepte ta`lim-ta`rbiya jumısların planlastırıwda, ta`lim

protsessinde talabag`a o`zine ta`n mu`na`sebette bolıw bul da`wirdin` a`hmiyetli sha`rtlerinen biri esaplanadı.

A`dette talabalar 2-3 kurslarda joqarı oqıw ornı ha`m qa`nigelikti durıs tan`lag`anı haqqında ja`nede oylaydı.

Bul jas da`wirinde o`zin basqarıwdın` sostav bo`lekleri, do`retiwshilik oylaw, belgili turmıs ta`jiriybesi, o`zlestirilgen bilimlerdi ta`rtipke salıw tiykarında sezimler, ko`z-qaraslar, o`zligin an`law ha`m bekkemlilik payda boladı. Olar oqıw ornına, mug`allimlerine, doslarına ko`nligе baslaydı ha`m o`z ornın tawıp aladı.

1.4. O`SPIRIMLIK DA`WIRINDE SHAXSTIN` QA`LIPLESIW

O`spirimlik da`wiri «kamalat bosag`asi» dep aytiladi. Bul kamalat basqishi fiziologiyaliq, psixologiyaliq ha`m sotsial shegaralardi o`z ishine aladi. Psixologiya pa`ni o`spirimlik ma`selelerin kompleksli u`yreniwdi talap etedi.

Bul ju`da` qiyin ma`sele, sebebi psixofiziologiyaliq jetilisiw tezligi menen onin` basqishlari sotsialliq jaqtan rawajlaniw waqti menen ba`rqulla tuwri kele bermeydi. Akseleratsiya na`tiyjesinde bu`gingi balalardin` jetilisiwi bureng`i a`wladlarg`a qarag`anda 2-3 jil burin jetilispekte. Fiziologlar bul protsessti 2-da`rejeli jinisiy belgilerdin` payda boliwina qaray 3 basqishqa ajiratadi.

I-basqish - prepubertat.

II-basqish – pubertat.

III-basqish – pospubertat.

Jaslardin` psixologiyasi o`spirimliktin` jasin I-II basqishlar menen baylanistirip keledi. Akseleratsiya mu`na`sibeti menen o`spirimlik jasinin` shegarasi endi 15-16 jastan 18 jasqa shekem bolmaqta. Demek, o`spirimlikten aldin baslanadi. Biraq bul jetilisiw da`wirinin` konkret ma`nisi birinshi na`wbette sotsialliq sha`rayatlar menen belgilenedi. Jaslardin` ja`miyette tutqan orni olardin` da`rejesi olar iyeleytug`in bilimlardin` ko`lemi ha`m bir qatar basqa faktorlar sotsialliq sha`rayatlarg`a baylanisli.

Da`slepki o`spirimlik da`wirinin` ekinshi o`tiw da`wiri dep esaplaw mu`mkin. Eger birinshi o`tiw da`wirindegi ko`birek balaliqqa jaqin bolg`an ekinshi o`tiw da`wirinde bolg`an o`spirim jasliq da`wirge jaqiniraq ha`m sol ta`repten u`yreniledi. Da`slepki o`spirim jasi a`sirese onda g`a`rezsiz o`mirdin` baslaniwi menen (orta mektepti tamamlap, litsey, kolledjlerge kiriwi) xarakterlenedi. O`mirdegi bul o`zgerisler da`slep o`spirim shaxsqa o`zin an`lawg`a ta`sir ko`rsetedi, o`spirimlerden parqi da`slep o`spirimler u`lken o`mirdi ko`z aldina keltirmeydi, al onda qatnasadi. Onin` g`a`rezsizligi artiwi menen bir qatarda u`lkenlerdin` og`an mu`na`sibetleri de o`zgeredi. U`lkenler o`spirimge ko`birek bala dep qarasa da`slepki o`spirimler o`mirde o`z ornin tabiwg`a umtiliwin an`lag`an jag`dayda boladi. Ol o`z o`mir rejelerin a`melge asiriw ushin ha`reket ete baslaydi ha`m belgili bir ka`sipti iyeley baslaydi yag`niy usi taraw boyinsha akademiyaq litseylerde oqiwdi dawam etedi. O`spirimler tan`lag`an tarawlari yag`niy ka`siplerinde ju`da` u`lken jan`aliqlar arttirg`isi keledi, biraq a`ste-aqirinliq penen jan`aliq etiw ushin olarda bilim ha`m ta`jriybe jetispey atirg`anlig`i bunin` ushin ko`birek oqiwdi ha`m u`yreniw kerekligin an`lay baslaydi.¹³

O`spirimler (16-18 jasta) o`zlerinin` psixologiyaliq o`zgeshelikleri menen basqa jas da`wirdegi balalardan ajiralip turadi. Fizikaliq ha`m aqil jag`inan jetilisen, kamalatqa erisken

ko'z-qarasi, o'zin-o'zi basqariwi siyaqli insaniylik o'zgeshelikleri ta'rtiplesken boladi. Olar awir mu'na'sibette de boladi, u'lken jastag'ilarg'a hu'rmet penen qaraydi. Olar uzaqti go'zleytug'in keleshek ushin qayg'iratug'in ata-analardin` jaqin ja'rdemshisine aylanadi. Oqiw xizmeti o'spirimnin` tiykarg'i xizmeti bolip qala beredi. Oqiwg'a o'spirim jasina qarag`anda o'spirimlikte bir qansha jaqiniraq boladi. G'a'rezsiz o'mirge tayarlig'in o'zin-o'zi an`lawi menen mativler bul da`wirde jetekshi orindi iyeleydi. Motivler basqariwinda ja'miyettin` toliq ag`zasi boliwg'a umtiliwi insanlarga` ziyan keltiriw siyaqli sotsialliq mativler u`stemlik etedi. Bul da`wirde o'spirimlardin` kelesi o'miri ha'm tan`lag`an ka'sip rejelerine qaray pa'nlerge qizig'iwshilig'i o'zgeredi, o'spirimlardin` pa'nlerge ha'm usi pa'n mug'allimlerine mu'na'sibeti o'zgeredi. O'spirimlik da`wirinde o'zi tan`lag`an maqsetlerine erisiwge tiykarlang`an mativler birinshi oring'a ko'teriledi. O'spirimler o'zlerinin` oqiwg'a bolg`an mu'na'sibetleri ha'm olardin` oqiw u'yreniwge iytermelewshi sebeplerdi jaqsi an`laydi. O'spirimlik jasinda bastan keshiretug'in oylarinin` baylig'i, tu'rli-tu'rli ligi menen o'mirdin` tu'rli ta'replerine emotsional qatnasta boliwi menen ajiralip turadi. Aqil ha'm sotsialliq-siyasiy tu'rlerinin` rawajlaniwi menen xarakterlenedi. Olar a'dette aqil talaplar menen o'z-ara tuwri mu'na'sibette boladi. Bastan keshirgen oylari an`lap jetiw sezimleri de rawajlanadi. O'spirimlik jasinda oqiwshilarda ortaqliq oyinin` rawajlaniwi menen xarakterlenedi. Rossiya psixologlari I.V.Straxov penen A.L.Shnirmannin` ta'riyplewinshe o'spirimlik jasindag'i dosliq o'spirimlik dosliqtan bazi bir o'zgeshelikleri menen pariqlanadi.

1. O'spirimlerde dosliq motivleri ju'da` teren`irek boladi. Bularda a`shkaraliq, o'z-ara isenim, talapshan`liq, sadiqliq birgelikte ba`rqulla ja'rdem ko`rsetiw kemshiliklerin tallaw, dostina ja'rdem beriw, o'z-ara hu'rmet, bir-birin tu`siniw ha'm t.b.

2. Dosliq oylari ju'da` mazmunli bolip, qizig'iwshiliqlar xizmetinin` ken` da`rejesin o'z ishine aladi.

3. Dosliq emotsional bolip, dostinin` keshirip otirg`an oylarina juwap bere aliw qa`biletine iye boladi. O'spirimlik jasindag'i dosliq ko`binese o'mir boyi dawam etedi. Dosliq qatnaslari ja'miyette ja'rdem beredi, onin` o'mirdegi xizmetin asiradi. Qasinda dostinin` barlig'in seziwi o'zi qiyinshiliqlardi jen`iwge ja'rdem beredi. O'spirimler dosliq, emotsional saplig'i siyaqli sezimlerin birinshi oring'a qoyadi. Doslar bir-biri menen ju`reklerin bosatadi. Doslarga` sadiqliq meyirbanliq shaxstin` reflektivlik da`rejesine ha'm onin` emotsional o'mir o'zgesheliklerine baylanisli. O'spirim ha`mme waqit rasgo'y, sadiq boliwdi qa`leydi.

O'spirimlik jasinda ayriqsha bir oyi – muxabbati payda boladi. Bul mektep oqiwshilarinin` emotsmonal o'mirde ayriqsha bir jag`day bolip esaplanadi. O'spirimlik muxabbati sap, taza, tu'rli-tu'rli kemshiliklerge bay, mu`la`yim, oylarg'a beriliw ha'm sadiqliq belgilerine iye boladi. Ul balalar ha'm qiz balalardin` muxabbatti bastan keshiriwde bir-birin

hu`rmet etiw, dosliq o`z-ara ja`rdem bir-birin tu`siniw o`zgeshelikler xarakterli bolip, olar bir-birindegi joqari ruwxiy sipatlardi qa`dirleydi. Ul ha`m qiz balalar ortasindag`i qarim-qatnaslar o`spirimlik jasinda rawajlang`an boladi. Doslarina qarim-qatnasi ken`eyedi. A`sirese qizlarda aralas dosliq sezimleri ken`eyedi. Balalarg`a ta`n 16-17 jaslarda birinshi za`ru`r ha`m jaqsi sezimleri ko`rine baslaydi. Eki jinis ortasindag`i o`z-ara qatnas ma`selesi tiykarg`i mashqalalarinan biri bolip esaplanadi. O`spirimlerde jaqsi ko`riw sezimi bir qansha jag`daylarga baylanisli.

Birinshiden – jinishiy jetiliw, ekinshiden – isenetug`in, su`yenetug`in ha`m ha`r qanday na`zik ma`seleler boyinsha so`ylesiw mu`mkin bolg`an dosqa sezimi, u`shinshiden – bul ta`biyiy insaniy sezim esaplanip insan ko`binese o`zin jalg`iz seziwi ku`shli emotsional baylanisqa umtiladi. Izertlewshilerdin` boljawinsha bunday sezimnin` ku`sheygen tu`ri birinshi ret da`slepki o`spirimlik da`wirinde ju`zege keledi. Da`slep o`spirimler jalg`iz boliwdi qa`lemegenligi sebepli o`zleri jaqsi o`z-ara jaqin mu`na`sibette, bir-biri menen intim qatnasti izleydi. Bazi o`spirimler bir oylarina sonshellip berilip, basqa na`rseler haqqinda uliwma umitip qoyadi. Bul da`wirde o`spirimlerde jaqsi ko`riw mu`mkin bolg`an qiz yaki ul ideal payda boladi dep ko`p jillar dawaminda bul ideal saqlanip turadi. O`spirimler oyindag`i ideal birewdi unatiwg`a, jaqsi ko`riwge tu`rtki boladi. O`spirimlerdin` ideal obrazlari bazida real bolmaydi, yag`niy olar hesh kimdi «og`an» uqsatpaydi. Bul bolsa olarda isenimsizlik ha`m jalg`izliq oyin da ju`zege keltiriwi mu`mkin. Da`slep o`spirimlerge usi temada a`debiy a`debiyatlar oqiwi, kinofil`mler, teatrlarg`a bariwdi orinlaw ha`m ha`r tu`rli gu`rrin`ler o`tkeriwi, olarg`a o`zlerin kelesi o`mirlerine ta`n o`mirlik joldaslarin tabiw ma`selesine ayqin jaqinlasiwg`a ja`rdem beredi.

Joqari klass oqiwshilarinin` biliw protsessleri tu`rli ta`rizde aniq etiwge ha`m bul ma`sele boyinsha ha`r ta`repleme oylag`an pikirin beriwge ja`rdem bere aladi. Bul jastag`i o`spirimler a`tiraptag`i tu`rli waqiya ha`diyselerdegidegi haqiyqatti biliwge umtiladi. Olardin` tu`rli sheshimleri mag`liwmatlar emes, al usi sheshim ha`m mag`liwmatlardi o`zleri taliqlaw, qidiriw protsessinin` o`zi ko`birek qiziqtiradi. Bunda tu`rli ma`seleler boyinsha temalar ju`rgiziwge ha`m olardin` pikirlerin aniqlawg`a ju`da` qizig`adi. O`spirimlik da`wirinde biliw protsesslerinin` rawajlaniw dawam etedi. Biraq bul rawajlaniw o`spirimnin` o`zine ha`m og`an a`tirapindag`i baqlawshilarg`a kem seziledi. Bul da`wirge kelip, o`spirimler toliq oyg`a iye boladi, a`meliy pikirlep o`zlerin o`zleri analizley aladi. Olar endi biyma`lel aqiliy siyasiy ha`m basqa temalarda o`z pikirlerin bildire aladi.

O`spirimlik da`wirinde balalar ju`da` ko`p ilimiy tu`siniqlardi o`zlestirip, olardan tu`rli ma`sele ha`m mashqalalardi jen`iwde paydalana aladi. Balalarda tu`siniw ha`m o`zin-o`zi basqariw sezimleri o`sedi. O`spirimnin` o`zin-o`zi an`law, oqiwi, miynet ha`m qarim-qatnas

mativleri o`zgerisinde o`z ko`rinishin tapti. Bul da`wirde balada jan`a xizmetler ju`zege kelip, psixologiyaliq rawajlaniwda jan`a basqish baslanadi.

O`spirimlik jasi oqiw, miynet, qarim-qatnas siyaqli jetekshi xizmet tiykarinda uliwma ha`m arnawli uqiqlarinin` rawajlanip atirg`anlig`i menen xarakterlenedi. O`spirimlik da`wirinde biliw protsessinin` rawajlaniji aktiv keshedi. Biraq rawajlaniw o`spirimnin` o`zine ha`m onin` a`tirapindag`i baqlawshilarina kesh seziledi. O`spirimlik da`wirine kelip, ju`da` ko`p balalarda o`z xizmetlerin aldinnan jobalastirip, uqibi jaqsi rawajlang`an boladi. Sonday-aq o`zin-o`zi basqariw ha`m o`spirimlik jasindag`i balalarda tez ko`zge taslanadi.

O`spirimnin` oqiwg`a mu`na`sibeti o`zgesheligi ha`m mazmuni ta`repinen basqa jastag`i oqiwshilardin` bilimlendiriw protsessindegi mu`na`sibetinen ajiralip turadi. Oqiw jobasi ha`m da`sturiyin` qiyinlasiwi jan`a pa`n ha`m temalardin` kirgiziliwi, o`zlestiriliwi, a`meliy oyi ja`rdeminde a`melge asiriliwi sha`rt.

G.E.Zalesskiy oqiwshilarg`a sotsialliq ma`seleler, ekonomikalig jag`dayda sotsialliq faktler ha`m ha`diyselerdi g`a`rezsiz ra`wishte ilimiy analizlew ha`m olarg`a baha beriw usillarin arnawli u`yretiw ha`m za`ru`rligin izertlew tiykarinda ko`rsetip bergen. Bul orinda oqiwshilardin` g`a`rezsiz pikirlewin aktivlestiriwge, tuwri basshiliq etken jag`dayda tanisiwi lazim. O`spirimlerden` aqil jag`inan rawajlaniwinda a`meliy oylawinin` roli u`lken. O`spirim a`debiy shig`armalardi oqiw ha`m tu`sindiriw arqali g`a`rezsiz pikirlew ha`m tartisiwg`a u`yrenip baradi. Onda a`ste-aqirin ta`biyat ha`m ja`miyet haqqinda o`zinin` itibari qa`liplese. Belgili shaxstin` usi paziyletleri onda pikirlew, g`a`rezsiz oylaw, tuwri ha`m bir qararg`a kele aliw na`tiyesi. O`spirimlerden` a`debiy shig`armasin bahalaw, ol haqqinda jeke pikirdi bildiriwi mashqalanin` ta`repleri u`stinde tartisiwi insanliq jag`daylardin` ayqin da`rejede qatnasiwi aqildin` tap o`zindey turmista ushiraytug`in orinsiz o`spirimnin` a`debiy parasati ha`m o`mir ta`jriybesi to`men. Mug`allimnin` tiykarg`i uaziypasi oqiwshinin` oylawindag`i a`dillik da`rejesine ko`teriwden olarg`a ha`diyse a`dillik, aqilliliq penen qarawdi u`yretiwden ibarat. O`spirimlerde materialliq du`n`ya haqqinda jeke pikirlew, ilimiy ko`z-qarasinin` ken`ligi, oylawinin` o`zgesheligi rawajlana baslaydi.

Aqildin` rawajlaniji oqiw materiallarin puxta o`zlestiriwge bilimlendiriw protsessinde sho`lkemlestiriw, sipatlaw da tiykarg`i ko`nlikpelerdin` qa`liplewiwine imkaniyat jaratadi. Jag`daylari haqqinda juwmaq shig`ariw, tastiylaw yag`niy biykar etiw qa`bileti rawajlanadi. O`spirim qa`bileti de bilimlendiriw protsessindegi miyneti rawajlanadi. Qa`biletin` o`siwi bilimler, ko`nlikpe sipatina baylanisli bolip, shaxstin` o`siw protsessine qosilip ketedi. Demek, mektepte o`tiletug`in sabaqlar laboratoriyaliq jumslar, a`meliy tapsirmalar, referat, konspekt jaziw siyaqli jumslardi o`spirimlerden` o`zlestiriwi ushin za`ru`r materiallardi g`a`rezsiz jag`dayda tu`siniwge alip keledi. Bulardin` barlig`i ilimiy-a`meliy oylawinin` tu`rleniwine

do`gerektegi uliwma nizamshiliqlardin` o`siwine aqiliy imkaniyatlarinin` ju`zege keliwine ta`biyat ha`m ja`miyettin` rawajlaniwinin` nizamlarin tu`siniwge za`ru`r sha`rayatlar jaratadi. Joqaridag`ilardan ko`rinip turg`aninday o`spirim jasta oqiwshilar aqiliy xizmetinin` faktorlari ha`m usillari menen qurallang`an boladi.

O`spirimlerde aqildin` rawajlaniwinda oyinin` a`hmiyeti ju`da` u`lken, sebebi insan bir jumisti islewge kiriser eken a`lbette onin` na`tiyjesin ko`z aldina keltiriwi kerek. Ko`z aldina keltirmey turip hesh qanday jumisti jobalastiriw mu`mkin emes. O`spirimde oylaw da`rejesi jaqsi rawajlang`anda g`ana onin` o`z o`mirindegi idealdi oylay aladi. Usig`an baylanisli uzaq ha`m jaqin rejelerin du`zedi.

Ha`zirgi ul ha`m qiz balalar 30-40 jil aldin`g`i qatarlari menen salistirg`anda olardin` uliwma sezimleri joqari o`skenligin ko`riw mu`mkin. Intellektual qizig`iwshiliq da`rejesi ken` ha`m ha`r qiyli. O`spirimler radio, televidenie, ilimiy-xabar, shig`armalar, kinofil`mler ilim ha`m texnika u`lken rol` oynamaqta. O`spirimlardin` qizig`iwshiliqlari ha`r qiyli jag`dayda da o`zi tan`lag`an ka`sip ha`m bag`dari, sonday-aq o`mir jobalarina tiykarlang`an o`spirimlik jasina kelip er balalar ha`m qizlardin` ko`z-qarasi joqarilay baslaydi. Bul o`spirimnin` sirtqi a`lemdi tu`siniwge, bahalawina bolg`an mu`na`sibetlerin aniqlawg`a ja`rdem beredi.

O`mirde tu`rli ka`sipler bar. Bir adam bir neshe tu`rli ka`siplerdi iyelewi mu`mkin, biraq sonin` menen birge ha`r bir ka`sip sonday qiyin insan o`z o`mirin a`sirese sol bir ka`sipke bag`ishlawi mu`mkin. Ka`sip tan`law barliq da`wirden baslap balalardin` rolly oyunlarinda ko`rinedi. Demek bala oyin arqali toliq ka`sipler ha`m sol xizmet penen tanisa baslaydi. Ma`selen «magazin» yag`niy «bazar» oyini arqali bala da «satiwshi» ha`m «aliwshi» bola aladi. «Pul» ha`m «tovar» menen baylanis qiliwdi u`yrenedi. Bul basqish ka`sip tan`lawg`a tayarlaqtin` baslaniw basqishi dep ataw mu`mkin. Keyingi jas a`wladlarda bul tayarliq tu`rli xizmetlerde de tu`rli ko`rinislerde dawam etedi. «Men kim bolaman?» sorawina dus keledi. Belgili bir ka`sipte xizmet ko`rsetiwden baslap atirg`an o`spirim og`an intellektual, sotsial-psixologiyaliq ha`m aqiliy jag`inan tayar boliwi kerek. O`spirimlik da`wirdin` aqirlari ha`m o`spirimlik jasina kelip olarda miynet ko`nlikpe ha`m da`rejeleri rawajlanadi. Ta`jriybelerdin` ta`riplewinshe eger o`spirimlik da`wirinde olarda keleshekte jaqsi ka`sip da`rejesi ju`zege keliwinen u`mitleniw qiyin. Misali balaliq waqitlarinda texnika menen ha`rekette bola almag`an slesarliq a`sbap-u`skenelerinen paydalana almag`an, o`z qoli menen bir na`rseni orinlay almag`an bala talantli injener-konstruktor bolip jetilisiwi qiyin, yag`niy litsey ha`m kolledjlerde matematik, lingvistik, a`debiy jaqsi da`rejelerin ko`rsete almag`an bala u`lken bolg`anda hesh qashan ku`shli matematik, filolog bolip jetilise almaydi.

Bul jastag`i balalarg`a tartisiwg`a kirisiw da`rejesinin` tiyimliligi ha`m ju`da` za`ru`r, biraq ol jetekshi emes, tan`lag`an ka`sip ha`m bag`darlari boyinsha belgili bolmag`an o`spirimler

g`ana ko`birek qatarlari menen tartisadi. Da`slepki o`spirimlik da`wirdi ka`sip, bilim, ko`nlikpe da`rejesinin` qa`liplesiwi ushin senzitiv da`wir dep esaplaw mu`min. Bul bolsa er balalar ha`m qiz o`miri ushin ha`m ja`miyet ushin da u`lken ziyan keltiredi. Ka`sip tan`law waqtinda da`slep o`spirimler o`z qa`lewi ha`m qa`biletlerin jeke sipatlar, nerv sistemasinin` tipi, analizatorlar o`zgesheligi emotsional-basqariw sipatlarin da esapqa aliwi za`ru`r.

Olar a`dil boliw tu`sinigine ha`m real ta`rizde jantasadi. Ma`selen o`tken jillardag`iday «a`dillik bul ha`mmege bir qiyli emes, ba`lki ha`r kimnin` imkaniyatina qarap ha`m adamlardin` jumisina yag`niy insan ma`pine qosqan u`lesine qarap belgilenedi» - dep tu`sinedi ha`m dodalaydi.

O`spirimler sanali ra`wishte iyelegen moral normalari tiykarinda o`z ha`reketlerin jolg`a saliwg`a umtiladi. Bul bolsa o`spirimnin` o`zin an`lawinin` o`siwinde ko`rsetiledi. O`zin an`lawi qiyinlasip psixologiyaliq struktura bolip, to`mendegilerdi o`z ishine aladi.

- birinshiden, balada sirtqi a`lemdegi predmet ta`sirinen payda bolg`an emotsiyalari o`z denesi menen ajiratilg`anda ju`zege keledi;

- ekinshiden, o`zinin` jeke «men» ligin aktiv xizmeti tiykarinda an`lawi;

- u`shinshiden, o`zinin` psixologiyaliq o`zgesheligi ha`m paziyletlerin an`lawi;

- to`rtinshiden sotsial, moralliq, o`z-o`zine baha beriw din` belgili sistemasin an`lawi.

mine usinday elementlerdin` barlig`i bir-biri menen funksiional ha`m genetik baylanisqan. Biraq bulardin` ha`mmesi sizge belgili, bir waqittin` o`zinde qa`liplespeydi.

O`spirimlikte o`zinin` jeke qa`siyetlerine baha beriw ku`sheyedi. O`spirim de o`mir siyaqli o`z qa`dir qimbatin, onin` nelerdi isley aliwin bilgisi keledi. O`zine baha beriw eki usilda boladi.

I. Adam o`zin qolg`a kirgizgen siyliqlari na`tiyjesi menen bahalaydi. Ma`selen bala qiyin jag`dayda o`zin joyitpaydi yag`niy jas balani o`rtten qutqaradi. «Men qorqaq emespen» - deydi. Belgili bir qiyin tapsirmanı orinlaydi. «Men qa`biletlimen» - deydi Moralg`a tiyisli bunday ha`reketler o`spirim o`zin sinawi kerek.

II. Sotsialliq, yag`niy o`zi haqqindag`i basqa islerdi, pikirlerdi salistiriwdan ibarat. Ma`selen: oqiwshilar ta`repinen «ma`rtlik» - dep maqullang`an ha`reketi mug`allim «qa`lbeki dosliq» - dep aytadi. Bunda balalar o`z ha`reketleri haqqinda oylap bas qatira baslaydi. O`spirim oqiwshinin` o`spirim da`wirindegi baladan o`zgesherek ja`ne bir o`zgesheligi – bul qiyin shaxslar mu`na`sibetlerinde orinlawshi waziypa, hu`jdan paziyletin an`law o`z qa`dir-qimbatin qa`dirlewdi seziw de orinli.

O`spirim oqiwshida o`zin baqlaw negizinde o`zin ta`rbiyalaw paziyleti tuwiladi. Na`tiyjede onda o`zin-o`zi ta`rbiyalaw o`zgesheliklerin tan`law, olardi ku`ndelik tumisqa ko`ndirip ko`riw ruwxindag`i belgili kemshiliklerdi tuwrilaw, jaqsi paziyetlerdi qa`liplestiriw

menen sheklenip qalmastan ba'lki erjetken adamlarg'a ta'n ko'p qirli, uliwmalasqan idealg'a ta'n ta'rizde boliwina bag'darlang'an boladi. Oqiwshilar o'zinde shaxstin' en' qimbatli paziyletlerin oqiw ha'm miynet da'rejesin an'li rejeli ta'rtpili ta'rizde iyelep bariwg'a shaxstin' belgili bir paziyletleri ha'm o'zgesheliklerine ha'reket etedi. O'zin-o'zi ta'rbiyalaw, mashqalari ruwxiy ko'rinishin qa'liplestiriwge umtiladi.

O'spirim oqiwshilardin' o'zin o'zi ta'rbiyalaw protsessi oqiw, ja'miyet sho'lkemlestiriwshileri, pedagoglar ja'miyetinin' ta'rbiyasi ta'siri astinda boliwi sha'rt. O'zin-o'zi ta'rbiyalawdin' ja'miyette mu'na'sip orin iyelewge, sotsialliq waziypa an'lawi, paydali miynet islewi, o'zin-o'zi ta'rbiyalaw, izge saliw ushin birlikti qa'liplestirgen ta'rbiyalıq shara-ilajardi birlik ta'rizde ta'sir o'tkeriw ja'miyet ma'jbu'riyati o'z-ara ja'rdem ha'm gu'zeti, o'z-ara bahalaw da maqsetke muwapiq.

O'spirimlerde erjetkenlik oyi teren'lesip barip, o'zin-o'zi basqariw, o'z ruwxiy ko'rinishin ko'rsetiw sezimi o'sedi. Bul na'rse olardin' ayriqsha shaxs ekenligin ta'n aliwg'a umtiliwinda o'z ko'rinishin tabadi. Bunin' ushin ayirim jaslar tu'rli modalarg'a hayran qaliw, ma'deniyatqa, qosiqqa, ka'sip-o'nerge, ta'biyatqa qizig'iwshiliqlarin atqariwg'a ha'reket etedi. Oqiw ha'm miynet ja'miyet ta'sirinde, ma'rtlik, sabirliliq, hadallıq siyaqli insaniy paziyletler qa'liplesedi. Menmenlik, o'z ma'pin oylawshiliq, qorqaqliq siyaqli paziyletlerdin' jog'aliwi tezlesedi.

O'spirimler shaxsinin' qa'liplesiwi protsessinde ja'miyettin' roli ayriqsha, a'hmiyeti orinli. Olarda morallıq, g'a'rezsizlik, o'z ha'reketlerin bahalaw siyaqli paziyletleri de ko'rinedi. O'spirim ul ha'm qizlardin' ja'miyetke aktiv qatnasiwi arqali qa'bileti ko'rinedi. Dos ha'm dushpanlarinin' kimligi, o'zi qa'lewi, o'zin ha'm do'gerektegi a'lemde jaqsi biliw ushin ne islew kerekligin biliwge ha'reket etedi. Belgili o'spirimler o'zlerinen hesh qanaatlanbaytug'in, o'z aldina ha'dden tis ko'p waziypalar qoyatug'in, biraq onin' kewlinen shig'a almaytug'in boladi. Bul bolsa o'spirimlerdin' kelshektegi tabislari, sha'rtlerinen biri.

O'zin-o'zi hu'rmetlew ha'm onin' o'zgeshelikleri to'mendegilerden ibarat. Demek joqarida ko'rsetip o'tilgenindey shaxstin' erte o'spirimliktegi en' za'ru'r paziyletlerinen biri o'zin-o'zi hu'rmetlew, o'z-o'zine baha beriw ha'm o'zin shaxs dep ta'n aliw yag'niy almaw da'rejesi. O'spirimler o'zlerinde shaxstin' belgili kompleksi sipatlarin qabil etiwge umtiladi. O'zin-o'zi ta'rbiyalaw ma'selelerinde bir pu'tin ruwxiy psixologiyaliq ko'rinishi qa'liplestiriw ma'selese qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali da u'lken a'hmiyetke iye. Ma'selen: ul balalar qaharmanlıq, jaqsi ata, mug'allim vrach yag'niy a'debiy shig'arma ha'm de kinofil'mlerdegi obrazlardi o'zlerine ideal dep bilse; qizlarimiz miynetkesh, na'zik, ja'miyetlik isker, iybeli u'y biykesi yag'niy ilimiy xizmetker ha'm t.b. O'z-ara mu'na'sibet ha'm emotsional o'mirdi o'zi belgilewdin' qiyin mashqalani o'spirimnin' o'zi orinlay almaydi. Bul ma'seleni o'spirimnin' ata-anasi o'z qatarlari, mug'allimlerdin' qatnasiwinda olardin' qollap-quwatlawinda esapqa aladi.

II BAB. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MUNASIBETLERDI EKSPERIMENTAL UYRENIW

2.1. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MUNASIBETLERDI U`YRENIWDIN` METODIKASI HA`M METODOLOGIYASI

Izertlew jumisimizdin` metodologiyaliq tiykarin psixologiyaniń tiykarǵı printsiplerinen biri bolǵan sana ha`m xizmet birligi printsipti, shet el psixologlarınan Dj Teylor, F.Zimbardo, V.E.Kagan, A.M.Prixojannin` shaxs qorqaqlıq haqqındaǵı pikirleri quraydı.

Izertlew jumisimizdin` metodologiyaliq tiykarin psixologiyaniń tiykarǵı metodlarinın biri bolǵan sana ha`m xizmet birligi printsipti quraydı. Belgili, sana ha`m xizmet birligi printsipti haqqındaǵı teoriyalıq jag`daydin` tiykarǵı unamli mazmuni sonnan ibarat, olar da`slep o`zara baylanisli bolıp, bir-birin tastiyoqlaydı: «xizmet insannin` sanasin, psixologiyaliq baylanislarin, protsess ha`m o`zgesheliklerin ju`zege keltiredi, bular bolsa o`z na`wbetinde xizmetti basqariwdi maqsetke muwapiq halda orinlaniwinin` sha`rti bolıp esaplanadı». 7

Oqiwshi temani sanasında o`zlestirgen bolsa, onda bul onin` oqiw xizmetinde payda boladı. Sana ha`m xizmet birligi printsipti ja`ne sol jag`daydi da na`zerde tutadı, sana xizmettin` ishki rejesin du`zip beredi. Bul jag`day izertlew din` tek g`ana xizmet na`tiyjelerin esapqa aliwdi, al ha`reketlerdin` maqsetke erisiw tabisin ta`miyinleytug`in ishki psixologiyaliq mexanizmlerin de u`yreniwdi talap etedi.

O`spirim jasındaǵı balalar ja`ma`a`tindegi shaxslarara munasibetlerdi u`yreniwdi maqsetinde Nokis kalasındaǵı № 4 mekteptin` 8-9-klass okiushilarında izertlew jumislari alıp barıldı. Izertlewde ja`mi 60 oqiwshi qatnasti. Izertlew 2009-2011 oqiw jilında alıp barıldı. Bunda biz yag`niy o`spirim jasındaǵı balalar ja`ma`a`tindegi shaxslarara munasibetlerdi anıqlaw maqsetinde «Bar bolmag`an haywan», «Qol testi», «Bass-Darki» testlerinen paydalandıq.

Metodikalar haqqında anig`iraq aytip ketetug`in bolsaq «Bar bolmag`an haywan» metodikasi o`z mazmunına qaray proektiv metodikalar qatarına kiredi. Onin` ja`rdeminde shaxstin` belgili bir anıq o`zgeshelikleri ha`m psixikalıq jag`daylari haqqında mag`liwmat toplaw mu`mkin. Metodika bag`darlawshi xarakterge iye . Metodika ja`rdeminde tek shaxstin` o`z-o`zine baha beriw o`zgesheligi, o`zine isenbewshilik, qorqinish, pikirlew o`zgeshelikleri, egotsentrizm siyaqlı jag`daylari anıqlanadı.

Metodika universal xarakterge iye bolıp, oni tu`rli jastag`i, tu`rli rawajlanıw da`rejesine iye bolǵan sinaliwshılarda o`tkeriw mu`mkin. Bul jerde en` tiykarǵısi izertlewshi ta`repinen su`wret ha`m onin` detalların duris xarakterlewinde. Metodikani o`tkeriw ushin aq yamasa

sarg'ish qag'az ha'm ortasha jumsaqliqtag'i qara qa'lem kerek boladi. Ren'li qa'lem, ruchka, flomaster, o'shirshten paydalaniw mu'mkin emes.

Ko'rsetpe: «Bar bolmag'an haywandi oylap tawip, onin' su'wretin sizin' ha'm at qoyin'».

Metodikani individual ta'rizde o'tkeriw usinis etiledi. Oni o'tkeriw ushin waqit belgilenbegen.(metodika haqqinda mag'liwmat qosimshada beriledi.)

Bul metodika boyinsha aling'an na'tiyjelerdi to'mendegi tablitsada berdik.

2.2.1-tablitsa. Sinaliwshilardin' "Bar bolmag'an haywan" metodikasi boyinsha alg'an na'tiyjeleri. (n =40)

Ko'rsetkishler	Aniqlawshi ta'jiriybe	Baqlaw ta'jiriybe
X	45,3	21,1

Joqaridag'i tablitsadan ko'rinip turg'aninday aniqlawshi ta'jiriybede alingan na'tiyjelerge salistirmali tu'rde baqlaw ta'jiriybede bir qansha joqari ekenligi ko'rinip tur. Aniqlawshi ta'jiriybede ortasha ko'rsetkish 45,3 ke ten'. Ortasha kvadrat awisiw 16,8 ge ten'.ga, baqlaw ta'jiriybesinde ortasha ko'rsetkish 15,9 g'a ten'. Ortasha kvadrat qa'te 3,0%ke, baqlaw ta'jiriybesinde 2,9 g'a ten'. Sonday-aq respondentlerimizde shaxslar arasindag'i mu'na'sebetlerdi aniqlaw maqsetinde Qol testinen de paydalandi. Bul test – shaxstag'i agressivlik mu'na'sibetti u'yreniwge qaratilg'an. Bul Qol testi B.Braykli, Z.Piotrovskiy, E.Vagner ta'repinen islep shig'ilg'an.

Metodikani o'tkeriw ushin 9 tu'rli qol alaqanlari su'wretlengen su'wretlerden ha'm bos qag'azdan ibarat qozg'atiwshi material kerek boladi. Su'wretler birme-bir ko'rsetiledi., sinaliwshig'a qol alaqanlarni ko'z aldina keltiriw ha'm onin' ha'reketin su'wretlep beriw waziypasi tapsiriladi, yag'niy su'wrette su'wretlengen qol qanday is-ha'reketti bildirilip atirg'anlig'i yamasa orinlawg'a iye ekenligi haqqinda sinaliwshinin' pikiri aniqlanadi. Ha'r bir su'wretlenegn qol ha'reketin a'melge asirip atirg'anlig'i haqqinda bir neshe varianta juwap beriliwine de ruxsat beriledi. (test qosimshada beriledi).

Ashiq agressiv minez-quliqtin' mug'darliq ko'rsetkishi to'mendegi formula ja'rdeminde esaplanadi. (agressiya+ko'rsetpeler)-(qorqiw+baylanip qaliw+kommunikatsiya+ karamlik). Agressiv minez-quliq motivlerin aniqlap aliw ushin aling'an profildi analiz qilip shig'iw kerek.

2.2.2-tablitsa. Sinaliwshilardin' Qol testi boyinsha alg'an na'tiyjeleri.

Ko`rsetkishler	Aniqlawshi ta`jiriybe	Baqlaw ta`jiriybe
X	27,3	17,1

Joqaridag`i tablitsada aniqlawshi ta`jiriybege salistirganda okiushilardin` mu`na`sebetke kirisiw da`rejesi baqlaw ta`jiriybesinde bir qansha joqari ekenligi ko`rinip tur. Baqlaw ta`jiriybesinde oqiushilarda ortasha ko`rsetkish 17,1 ge ten`, aniqlawshi ta`jiriybede okiushilarda ortasha ko`rsetkish 27, 3 ke ten`. Ortasha kvadrat qa`te awisiw aniqlawshi ta`jiriybede 0,7 ge, baqlaw ta`jiriybesinde 1,8 ge ten`.

O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi aniqlawda Basa-Darki testinen de paydalandi. Bass-Darki testi o`spirimler turmisında zorliq minez-qulqi qa`liplesiwi tez-tez ushirap turadi. Olarg`a salistirg`anda a`dette «urisqaqliq», «g`a`zepleniw», «zorliq», «miyrimsizlik» tu`sinikleri qollaniladi.

U`lkeyip kiyatirg`an balalar qopallıq huqiqiy psixologik sabaqlarin aniqlaw a`meliy psixologiyanın` birinshi da`rejeli waziypasi esaplanadi. Olardin` aldın aliw ha`m korrektsiyalaw usillari, jol- jobalarin belgilew ushin shaxstin` emotsional- erkli, da`stu`rli tarawin u`yreniw talap etiledi. Bul tarawlar quramalı sha`rayatlarda agressiv minez-qulıq formalarinin` kelip shig`iwına sebep boladi.

Ku`ndelikli turmista qopallıq tu`sinigi «Jaman niyetli aktivlik» ma`nisinde de qollaniladi. Biraq destruktiv minez-qulıqtin` o`zi «jaman niyet» ke iye bolmaydi, oni «jaman niyetli» qilatug`in na`rse- xizmet motivi , yag`niy xizmet ne ushin, qanday maqsette a`melge asirilip atirilg`anlig`i.

Sirtqi a`meliy ha`reketler ju`da` uqsas boliwi, biraq basq-basqa motivler sebepli ju`z beriwi mu`mkin.

Usig`an baylanisli qopallıq qiliwshinin` eki tiykarg`i tipin ajiratiw mu`mkin: birinshi – motivatsiyalıq qopallıq (bunda qopal ha`reketlerdi a`melge asiriwdin` o`zi a`hmiyetli boladi), ekinshi – instrumental qopallıq ( bunda qopal ha`reketler qandayda bir maqsetke erisiw qural sipatında a`hmiyetli boladi). Shaxsqı ta`n destruktiv meyiller motivatsiyalıq qopallıqta ju`zege kelgenligi sebepli a`melli psixologlardı a`sirese usi tiptegi qopal minez-qulıq qiziqtiriwi kerek. Destruktiv meyiller da`rejesin aniqlap, ashiq motivatsiyalıq qopallıqtin` ju`zege shig`iwında ma`lim boladi. Bunday imkaniyatti jaratiwshi analiz qurallarınan biri Basa-Darki sorawnamasi esaplanadi.

Bass-Darki sinaliwshi motivatsiyalıq tarawinin` o`zgeshelikleri ha`m bul insang`a ta`n qopallıq minez-qulıq formalarin aniqlaw imkaniyatın beredi. A.Bass ha`m A.Darki qopallıq ha`m dushpanlıq mazmung`a iye bolsa reaksiyalarinin` to`mendegi tu`rlerin ajiratadi:

Fizikaliq qopalliq- basqa adamg`a salistirg`anda fizikaliq ku`shten paydalaniw.22

1. Belgisiz qopalliq- basqa adamg`a belgisiz bag`darlang`an yag`niy hesh kimgе bag`darlanbag`an qopalliq.

2. Tejen`lik - arzimas na`rse ta`sirinda unamsiz sezimlerin ko`rsetiwge tayarliq.

3. Negativizm-bar bolg`an nizam qag`iydalarg`a qarsi shig`iwdan baslap, olar menen gu`resiwge shekem bolg`an reaksiyalar.

4. Qapa boliw- basqalardan olardin` haqiyqiy yamasa qiyaliy ha`reketleri sebepli jek ko`riw yamasa u`stinen ku`liw.

5. Gu`mansiraw- abayliliq, isenimsizlikten tartip , basqalardin` jaman niyette ekenligine qatti iseniw.

6. Verbal qopalliq- negativ qa`siyetlerdin` tu`rli dawislar menen (baqiriw) yaki so`zler menen (g`arg`aw, jaman so`z aytiw) sa`wleleniwi.

7. Ayipkerlik sezimi – subiektivtin` o`zin jaman insan dep oylaw, qilip atirg`an isleri jamanliq degen qiyalg`a bariwi, hu`jdan azabinan qiynaliwi.

Sorawnama 75 hu`kimnen ibarat. Biz sorawnamani analiz qildiq, ko`rsetkishlerdi esaplaw protsessin unifikatsiyaladiq. Onin` validligi ha`m isenimliligini tekserdik.

Ko`rsetpe: to`mendegi hu`kimlerdi oqip yaki esitip, olardi o`z minez- xulqin`iz benen salistirin` ha`m og`an say yaki say emes ekenligin bildiriwshi berilgen juwap variantlarinin` birin «awa», «bolsa kerek», «yaq» juwaplarin tan`lan`.

1. Metodika sorawnamasi 75 sorawdan ibarat bolip, na`tiyjelerin qayta islew protsessinde «awa» ha`m «solay shig`ar» juwaplari o`z ara qosilip «awa» juwabi sipatinda «yaq» ha`m «yaq, olay emes» juwaplari o`z ara qosilip, «yaq» juwabi sipatinda qaraladi. (Metodika sorawnamasi qosimshada beriledi.)

2.3.1-tablitsa. Sinaliwshilardin` “Basa- Darki testi boyinsha alg`an na`tiyjeleri (n=40)

Ko`rsetkishler	Aniqlawshi ta`jiriybe	Baqlaw ta`jiriybe
X	9,6	3,8

Joqaridag`i tablitsadan ko`rinip turg`aninday baqlaw ta`jiriybesinde aling`an na`tiyjekler boyinsha aling`an na`tiyjeler boyinsha okiushilarda ortasha ko`rsetkish da`reje 3,9 ge ten` bolsa, aniqlawshi ta`jiriybede bul ko`rsetkish 2 esege artiq. Orasha kvadrat awisiw baqlaw ta`jiriybesinde 0,9 g`a, aniqlawshi ta`jiriybede 1,3 ke ten`.

2.2. O`SPIRIM JASINDAG`I BALALAR JA`MA`A`TINDEGI SHAXSLARARA MU`NASIBETLER PSIXODIAGNOSTIKASI HA`M PSIXOKORREKTSIYASI

Izertlew jumisimizdin` gipotezasina qarag`anda, o`spirimlik da`wirindegi oqiwhshlarda olarda shaxslarara munasibetlerdin` duris qa`liplesiwinde ata-analardin` unamli qarim-qatnasi, balani jaqsi ko`riw, ata-analari ta`repien balanin` kemsitilmewinin` aldin aliw arqali o`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi jaqsi jolg`a qoyiw mu`mkin.

O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`nasibetlerdi rawajlandiriw ushin shinig`iqlar kompleksin islep shiqtiq. Bul psixokorreksiya liq da`stu`r tiykarinan a`meliy psixologlar ushin islep shig`ildi. Biraq bul da`stu`rden oqitiwshilar, ata-analar da paydalaniwi mu`mkin.

Psixodrama 7

Bul usil-avstriyalı psixiatr Ya.L.Moreno ta`repien qayta islengen. Psixodrama greksheden awdarg`anda psixika liq xizmet degen ma`nisti an`latadi.

1) **Shinig`iwdin` maqseti** : o`spirimlerde agressivlik jag`dayinin` aldin aladi.

Shinig`iwdi otkeriw ta`rtibi: qa`legen bir mashqala topar ortasina taslanadi. Misali: Bir jigit Tashkentte meditsina institutında oqiydi. Ata-anasi jigitti materialliq jaqtan ta`miyinlep tur. Ha`r ha`pte sayin jigitke pul jiberip turadi. Jigit oqiwg`a barmastan qidirip ju`redi. Ol bir ku`nleri bir qiz benen tanisip qaladi. Ol qiz benen ekewinin` ortasında ishqiy sezimler payda boladi. Jigit bir ku`nleri SPID keselligine duwshar boladi. U`yine xabar jiberedi. Jigittin` ata-anasi jasirin tu`rde emlep baradi.

Ha`zir sizler mina korobkanin` ishindegı qa`legen ren`degı qagazdi tan`lap alasiz. Bul jerde qizil, ko`k, sari ren`degı qag`azlar jaylasqan. Qatnasiwshilarg`a ren`li qag`azlardin` qanday ma`niste ekenligin aytpay turadi. Qatnasiwshilar alip bolg`annan son` qag`az ren`leri aytiladi.

Kim qizil ren`degı qag`azdi algan bolsa, bul jigit, ko`k renlerdegiler bolsa, qiz, Sari ren`degiler bolsa, jigittin` ata-anasi.

Sizlerge soraw, Sizler olardin` ornında bolg`anda ne isler edin`iz?

«Agressivlik faktorin izertlewshi anketa» 32

Bul anketa Frayburgta o`tkerilgen shaxsti u`yreniw boyınsha izertlewler na`tiyjeleri tiykarında jaratilg`an. Bul anketa tekseriliwshini u`yreniw waqtında g`i bar bolg`an agressivlik tipin aniqlaw imkaniyatın beredi. Psixologiyaliq ha`m psixoanalitikaliq kesellikler teoriyasına muwapiq, psixosomatikaliq keselliklerdin` payda bolıwında buwilg`an agressiyalar tiykarg`i orindi iyeleydi. Bunday keselliklerdi emlew protsessinde agressiyalar ashiq ko`riniske o`tedi

ha'm psixosomatikalik simptomlardin` jok boliwina ja`rdem beredi. Agressivlik faktorin izertlew anketasi bul o`zgerislerdi aniqlawg`a ja`rdem beredi.

Test o`tkeriwdin` mug`dar metodlari psixoanalitikaliq diagnosikada tabisli qollaniwg`a qaramastan, olar insan psixikasinda bolatug`in an`siz protsesslerdi aniqalay almaydi. Biraq testler ja`rdeminde psixoanalitikanin` subiektiv pikirine obiektiv izertlew metodlari ja`rdeminde aniqliq kiritiledi.

«Qol» testi. 32

Bul test- insandag`i agressiv mu`nasibetti u`yreniwge bag`darlang`an. Qol testi B.Brayklin, Z.Piotrovskiy, E.Vagner tarepinen islep shig`ilg`an. Metodikani o`tkeriw ushin 9 turli kol alakanlari su`wretlengen su`wretlerden ha'm bos qag`azdan ibarat kozgatiushi material zarur. Suuretler Birme-bir korsetiledi. Sinaliushiga qol alaqanlarin su`wretlep beriw ha'm onin` qanday ha`reketti orinlap atirg`anlig`i yamasa orinlawg`a tayar ekenligi haqqinda sinaliwshinin` pikiri aniqlanadi. Ha`r bir su`wretlengen qol qanday ha`reketti a`melge asirip atirg`anlig`i haqqinda bir neshe varianta juwap beriliwine de ruxsat beriledi. (qol alaqanlarinin` su`wretleri qosimshada beriledi.)

«Bar bolmag`an haywan» metodikasi.30

«Bar bolmag`an haywan» metodikasi o`z mazmunina qaray proektiv metodikalar qatarina kiredi. Onin` ja`rdeminde shaxstin` belgili bir aniq o`zgeshelikleri ha'm psixikaliq jag`daylari haqqinda mag`liwmat toplaw mu`mkin. Metodika bag`darlawshi xarakterge iye. Metodika ja`rdeminde tek g`ana agressivligin emes, al shaxstin` o`z-o`zine baha beriw o`zgesheligi, o`zine isenbewshilik, qorqinish, pikirlew o`zgeshelikleri, egotsentrizm siyaqli jag`daylari aniqlanadi.

Metodika universal xarakterge iye bolip, oni tu`rli jastag`i, tu`rli rawajlaniw da`rejesine iye bolg`an sinaliwshilarda o`tkeriw mu`mkin. Bul jerde en` tiykarg`isi izertlewshi ta`repinen su`wret ha'm onin` detalların duris xarakterlewinde. Metodikani o`tkeriw ushin aq yamasa sarg`ish qag`az ha'm ortasha jumsaqliqtag`i qara qa`lem kerek boladi. Ren`li qa`lemler, ruchka, flomaster, o`shirgishten paydalaniw mu`mkin emes.

Ko`rsetpe: «Bar bolmag`an haywandi oylap tawip, onin` su`wretin sizin` ha'm at qoyin`».

Metodikani individual ta`rizde o`tkeriw usinis etiledi. Oni o`tkeriw ushin waqit belgilenbegen. (metodika haqqinda mag`liwmat qosimshada beriledi.)

O`spirim jasindag`i balalar ja`ma'a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi rawajlandiriw ushin qollanilatug`in shinig`iwlar kompleksi.

Relaksatsiya shinig'ivi

1. Pikirinizdi bir jerge jamlen'. Bul sizde o'zinizge bolgan isenimin'izdi artiradi. Eger pikirin'izdi bir jerge jamley almag'anlig'in'izdin'o'zi agressivlikni keltirip shig'aradi.

2. Teren dem alin'. Bunin' ushin arqan'izdi duris tutip, bir neshe marte teren dem alin'.

3. O'zin'izdi bos qoyin', ashiwlanban', o'zin'izdi bos tutip, demin'izdi shig'armastan «men tinishpan», «men arqayinman», «men sabirliman», «men keleshek ushin, elimnin', Ana watanimnin' erten'gi ku'ni ushin kerekpen», degen so'zlerdi o'zin'izshe takirarlan'.

«Bag'» shinig'ivi.

Maqseti: shaxsiy agressiv jag'daydan alip shigiw, tu'skinlik jag'dayinin' aldin aliw.

O'tkeriw tartibi. Trener ortag'a shig'adi xam jilli dauis toninda soyley baslaydi.

Qolay otirip alin. Quyashli ha'm jilli ku'nde bag'di koz aldinizg'a keltirin'. Atirap qanday shipayli, japiraqlar a'ste qiymildap jag'imli iyisin atirapqa tarqatpa. Uzaqtan ken' ha'm jap-jasil dala ko'rinbekte. Quyash nurlari japiraqlarg'a tu'sip, onin' nurlari japirag nurlari menen atirapti go'zzal ko'rinishe aylandirgan. Men tinishpan. Uzaqtan adamlardin' dawisi esitilmekte, lekin aniq emes. Samal menen japiraqlar jumsaq terbelmekte. Uzaqtan aste estitilip turg'an muzikanin' dawisi suwdin' sibirlap ag'iwina uqsaydi.

Relaksatsiya obrazi.

Ruchkan'iz benen qag'azg'a to'mendegi so'zlerdi jazin': "tinishliq", "arhayimliq", "denemde jilliliq sezip atirman", "men quwanishliman". Ha'r bir jazatug'in so'zin'izge 3-5 minut waqit ajiratin'.

«Menin' tarbiyasi qiyin balam» shinig'ivi.

Shinig'iw maqseti: Oqitiwshilar ortasinda tarbiyasi qiyin o'spirimlar menen mu'nasibet boyinsha ta'jiriybe almasiwin oqiwdi menen birgelikte xizmet korsetiw maqsetinde qurallardi izlew.

Oqitiwshilar topari shenber formasinda otiradi. O'z qalawleri boyinsha 10-15 minutta ha'r biri sonday jag'daydi aytip beredi, onda pedagogikalik protseste o'spirimlar menen qarim-qatnasta en' qiyin jag'dayda boladi. Ol topardin' itibarin ne qilganina, ol nelerdi sezib basinan keshirgenine, ta'sir korsetiw qurallarinin' natijelerine qaraladi.

Bir shinig`iw dawaminda oqitiwshinin` ka`sibinde bolatug`in real jag`daydin` 45in analiz qiliwi mu`mkin.

Toparliq analizde to`mendegi maqsetke erisiledi. Oqitiwshi jumisindag`i en` qiyin jag`daylardi aytip berse, topardan jardem aladi. Toparda ja`ne oqitiwshilar ta`rtibi de almasiladi. Sonda psixologiyaliq mashqalani sheshiwde oqitiwshig`a maslahat beriw kerek.

«5 minut» shinig`iwi.

**Shinig`iw maqseti:** agressivlikni jen`iw, emotsional sharshawdi neytrallastiriw.

Toparliq analizdi psixolog minaday ga`plerden baslaydi: «Ko`z aldinizga keltirin`, siz ba`ndirgige baratirsiz, sonda sizge kerekli avtobus o`tip baratir» Siz ne qilasiz? O`zin`izshe arqayin asiqpastan keyingi avtobusqa shig`aman, yamasa birden avtobus izinen ju`giremen. Sebebi 5 minutti tejep qalaman dep aytasizba? Sol haqqinda oylan`, siz avtobusqa qiynalip jetip aldin`iz ha`m jolawshilar aldinda awir dem alip tursiz. 5 minutti siz tejedin`iz. Endi sonsha ku`shin`izdi ketirip, 5 minutti saqlap qaldin`iz. Endi ne qilasiz?»

Toparliq analiz natijjeleri.

2.3. BAQLAW TA`JIRIYBELERI.

Baqlaw ta`jiriybelerinde Bar bolmag`an haywan metodikasi, qol testi, psixodramalardan paydalaniw na`tiyjesinde oqiwshilarda agressivliktin` aldin aling`anlig`in biliw maqsetinde izertlew obiektimizde takrariy izertlew o`tkizdik.

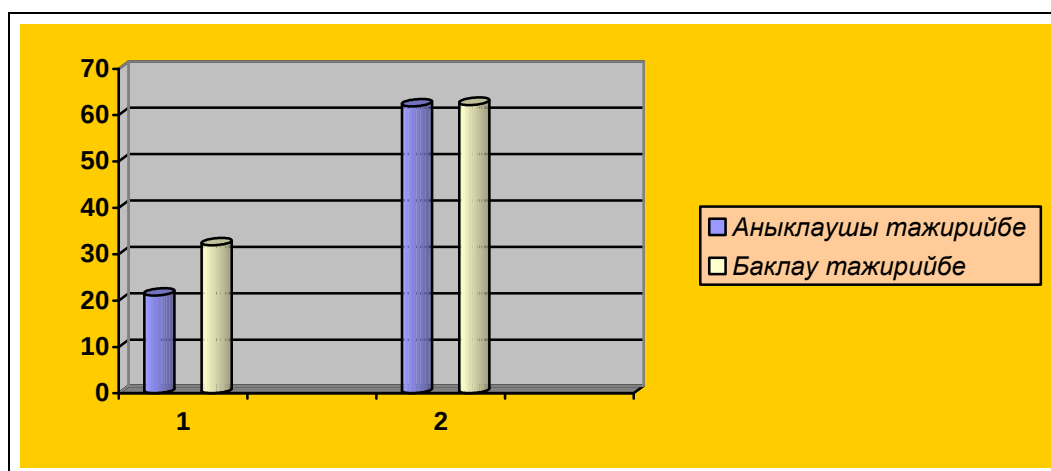
2.2.1-tablitsa. Sinaliwshilardin` baqlaw ta`jiriybelerinde «Bar bolmag`an haywan» metodikasi boyinsha alg`an na`tiyjeleri.

Na`tiyjeler	1-topar	2-topar
Aniqlawshi ta`jiriybe	21,1	45,3
Baqlaw ta`jiriybe	31,9	62,2

3.2.1-tablitsani o`zara salistirip, baqlaw ta`jiriybede ortasha arifmetikaliq da`reje bir qansha artqanlig`i ko`rinip tur. 1-topardag`i oqiwshilarda ortasha arifmetikaliq da`reje 21,1 den 31,9 ga artqan. Bul na`tiyjelerden ko`rinip tur, biz o`tkizgen shinig`iwlar o`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi qa`liplestiriwge ta`sirin tiygizgen. Bul boyinsha anig`iraq ko`z-qarasqa iye bolıw ushin to`mendegi gistogrammani itibarin`izg`a usinamiz.

To`mendegi gistogrammada biz o`tkizgen shinig`iwlar o`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasibetlerdi qa`liplestiriwge o`z ta`sirin tiygizgenligi aniq ko`rinip tur.

Sinaliwshilardin` «Bar bolmag`an haywan» metodikasi boyinsha alg`an na`tiyjelerinin` salistirmali gistogrammasi.

2.2.1- gistogramma

Aniqliq 6:

1 – topar.

2 – topar.

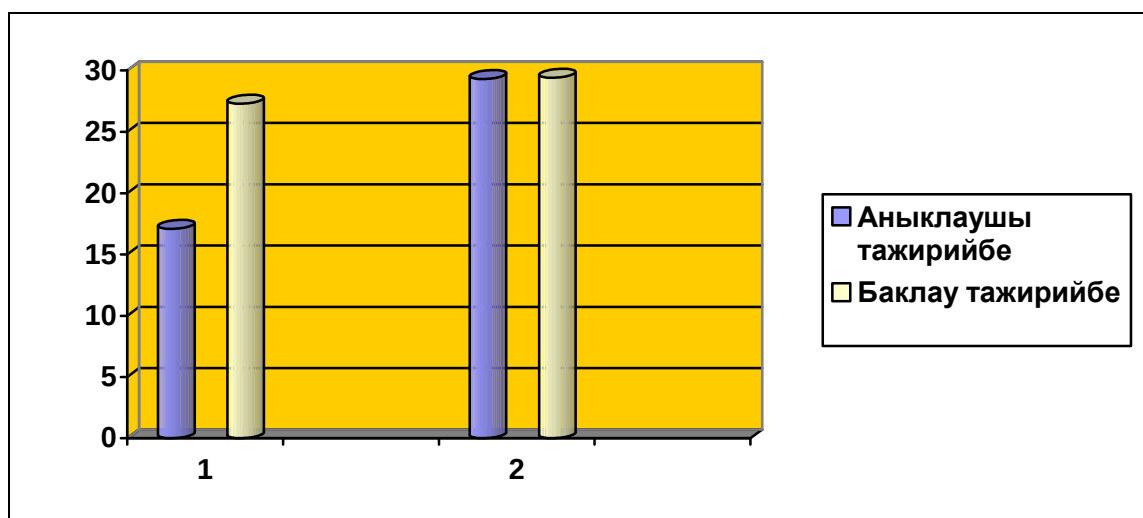
Rawajlandiriwshi ta`jiriybelerden son` oqiwshilarda qol testin ta`krariy o`tkizdik.

2.2.2-tablitsa. Sinaliwshilardin` «Qol testi» boyinsha alg`an na`tiyjeleri.

Na`tiyjeler	1-topar	2-topar
Aniqlawshi ta`jiriybe	17,1	29,3
Baqlaw ta`jiriybe	27,3	29,4

Tablitsadan baqlaw ta`jiriybede aling`an natiyjeler boyinsha oqiwshilarda unamli o`zgeris bolg`anlig`i ko`rinip tur, yag`niy ortasha arifmetikalik da`reje 17,1 den baqlaw ta`jiriybelerinde 27,3 ke artqan. Aling`an ta`jiriybeler haqqinda ja`nede anig`iraq ko`z-qarasqa iye boliw ushin biz to`mendegi gistogrammada da beriwge ha`reket qildiq.

Sinaliwshilardin` Qol testi boyinsha alg`an na`tiyjelerinin` salistirmali gistogramasi.

2.2.2- gistogramma

Aniqliq 7 :

1- topar.

2 - topar.

Izertlew jumisimizda biz aniqlawshi ta`jiriybede o`tkizgen Basa Darki testin baqlaw ta`jiriybesinde takrariy o`tkizdik.

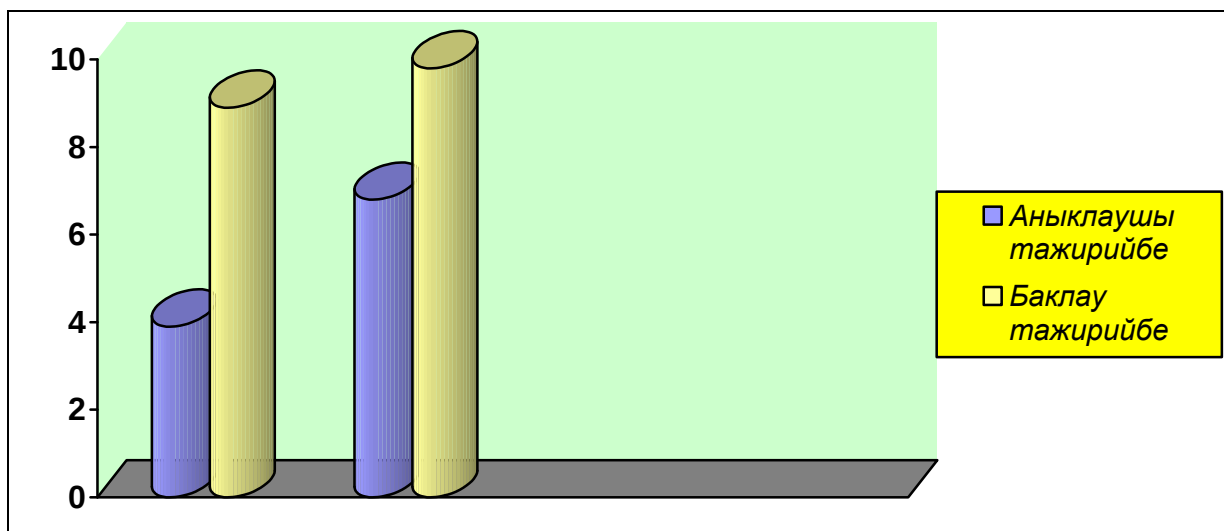
2.2.3-tablitsa. Sinaliwshilardin` Basa-Darki testi boyinsha alg`an na`tiyjeleri.

	1-topar	2-topar
Na`tiyjeler		
Aniqlawshi ta`jiriybe	3,9	9,6
Baqlaw ta`jiriybe	8,9	9,8

Joqaridag'i tablitsadan ko`rinip turg'aninday baqlaw ta`jiriybesinde aling'an na`tiyjeler boyinsha aling'an na`tiyje boyinsha ortasha arifmetikaliq da`reje 3,9 dan 8,9 g'a artqanlig'i ko`rinip tur.

Bul o`zgeris haqqida anig`iraq ko`z-qarasqa iye boliv ushin itibarin`izg'a to`mendegi gistogrammani usinamiz.

**Sinaliwshilardin` Basa-Darki testi boyinsha alg`an na`tiyjelerinin` salistirmali
gistogrammasi**

2.2.3- gistogramma

Aniqliq: 8

Qara-1-topar.

Aq- 2-topar.

JUWMAQLAW

Biz o`tkergen teoriyalıq ha`m a`meliy izertelewlerden to`mendegi juwmaqqa keldik:

O`zinin` g`a`rezsiz rawajlanıw jolınan baratırǵan O`zbekstan Respublikasında ha`r bir puxaranın` ruwhiyati, shaxsiy rawajlanıwi ha`m kamalati shaxs ha`m ja`miyet ma`npa`a`tlerinin` uyg`inlig`i ha`r qashang`idan da a`hmiyetli qa`driyat sipatında qaralmaqta. Barkamal a`wlad ta`rbiyasi ha`m onin` teren` bilim aliw ma`seleleri ma`mleket siyasati atag`i da`rejesinde sheshilip atırǵanlig`i – bul pikirdin` ayqın misali esaplanadı.

«Bu`gingi ku`nde bizin` islep atırǵan barlıq islerimiz perzentlerimizdin` baxıt ha`m saadati, olardin` keleshegi ushin a`melge asırılmaqta. Biraq baxıt ha`m saadat tek g`ana baylıq, mal-mu`lik penen belgilenbeydi. A`depli bilimdan ha`m aqıllı, miynet su`ygish, iymanlı perzent tek g`ana ata-ananın`, ba`lki pu`tkil ja`miyettin` en` u`lken baylıg`i esaplanadı»- degen edi Prezidentimiz o`zinin` «Yuksak ma`naviyat- yengilmas kuch» shig`armasında.

«Kadrlar tayarlawdin` Milliy da`stu`ri» inde belgilep berilgenindey, ha`r ta`repleme rawajlang`an barkamal a`wladtı ta`rbiyalawda mekteplerde berilip atırǵan ta`lim - ta`rbiyanın` roli sheksiz. Sonin` menen birge keleshegimiz bolg`an jas a`wlad ta`rbiyasi ha`m ta`liminde psixologlarimizdin` aktiv qatnasinin` ta`n alınıp atırǵanlig`i ta`lim sistemasındag`i u`lken jetiskenliklerimizden biri esaplanadı. Biraq bunnan ruwxıyılıq tarawında hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shig`ariwg`a bolmaydı. Bu`gingi ku`nde erkin puxara ruwxıyatın, azat shaxstı qa`liplestiriw ma`selesi aldimızda turg`an en` aktual ma`selelerden biri. “Basqasha etip aytqanda ,,-deydi Prezidentimiz-o`z ku`shi ha`m imkaniyatlarına su`yenetug`in, a`tırapta ju`z berip atırǵan waqiya ha`m ha`diyselerge erkin mu`na`sibet penen jantasatug`in, shaxsiy ma`npa`a`tlerin ma`mleket ha`m xalıq ma`npa`a`tleri menen uyg`in ko`retug`in erkin ta`repten barkamal insanlardı ta`rbiyalawımız kerek.

Soday-aq ol o`zinin` «Yuksak ma`naviyat-yengilmas kuch» miynetinde: «Biz milliy ruwxıyatımızdı ha`r ta`repleme rawajlandırıw ma`selesin o`z aldimızg`a maqset etip qoyar ekenbiz, bu`gingi ku`nde ruwxıyatımızdı qa`liplestiretug`in ha`m og`an ta`sirin tiygizetug`in barlıq faktor ha`m kriteriyalardı teren` analiz etip, olardin` bunda qanday orın tutıwin jaqsi an`lap aliwımız maqsetke muwapiq boladı.

A`lbette ha`r qaysı xalıq yaki millettin` ruwxıyatın onin` tariyxı, milliy qa`driyatlarınan ajratqan halda ko`z aldimızg`a keltirip bolmaydı. Bunda, ta`biyiy, ruwxıy miyras, milliy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler en` tiykarg`i faktorlardan biri retinde xızmet etedi». Xalqımız

siyasiy g`a`rezsizlik ha`m azatliqti qolg`a kirgizgennen keyin o`z ta`g`dirinin` haqiqiy iyesi, o`z tariyxinin` do`retiwshisi o`zine ta`n milliy ma`deniyatinin` iyesine aylandi.⁴

G`a`rezsiz O`zbekstan xaliqlarinin` bay ma`deniyatin, biybaha milliy filosofiyaliq ha`m ruwxiy miyrasi, tariyximizdin` tikleniwi ushin za`ru`r bolg`an barliq imkaniyatlarin jaratip bermekte. Xalqimizdin` milliy sanasi, milliy maqtanishi, ruwxiy du`nyasi ku`nnen-ku`nge bayip barmaqta. Bul bolsa g`a`rezsiz ma`mleketimizdin` ruwxiy tiykarin ja`nede bekkemlewge imkaniyat jaratip bermekte.

Biraq bunnan ruwxiyliq tarawinda hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shig`ariwg`a bolmaydi. Bu`gingi ku`nde erkin puqara ruwxiyatin, azat shaxsti qa`liplestiriw ma`selesi aldimizda turg`an en` aktual ma`selelerden biri. “Basqasha etip aytqanda , -deydi Prezidentimiz- o`z ku`shi ha`m imkaniyatlarina su`yenetug`in, a`tirapta ju`z berip atirg`an waqiya ha`m ha`diyselerge erkin mu`na`sibet penen jantasatug`in, shaxsiy ma`npa`a`tlerin ma`mleket ha`m xaliq ma`npa`a`tleri menen uyg`in ko`retug`in erkin ta`repten barkamal insanlardi ta`rbiyalawimiz kerek.

Ta`lim protsessinde o`spirimlik da`wirinde shaxslarara mu`na`sebetlerdin` qa`liplesiwine ta`sir etiwshi obektiv ha`m subektiv faktorlardi u`yreniwdi izertlew jumisimizdin` maqseti etip aldiq.

Dissertatsiya kirisiw, eki bap, juwmaqlaw, usinislar, a`debiyatlar dizimi ha`m qosimshalardan ibarat. Ilimiy izertlew mazmuni – 93 bet jazba tekste bayan etilgen bolip, onda – 6 tablitsa, - 3 gistogramma, - 77 – atamadag`i a`debiyatlar dizimi berilgen.

Izertlew jumisinde o`spirimlik da`wirinde shaxslarara mu`na`sebetlerdi korrektsiya etiw jollari u`yrenildi, o`spirimlik da`wirindegi oqiwshilarda agressivlikdin` ju`zege keliwine ta`sir etiwshi faktorlar aniqlandi, yag`niy ata-analardin` unamli qarim-qatnasi is-ha`reketleri, balani jaqsi ko`riw ko`rinishinin` seziliwi, ata-analari ta`repten balanin` kemsitilmewi na`tiyjesinde o`spirimlik da`wirinde shaxslarara mu`na`sebetler qa`liplesedi eken.

Sunday-aq, o`spirimlik da`wirinde shaxslar-arasindag`i mu`na`sebetlerdin` unamli tu`rde qa`liplesiw o`z-o`zin bahalaw ha`m shaxslarara mu`na`sibetlerge, sotsial faktorlarga da baylanisli boliwi mu`mkin. Izertlew jumisinin` temasi boyinsha psixologiyaliq ha`m pedagogikaliq a`debiyatlardi analiz qilindi, o`spirimlik da`wirinde agressivlik jag`daylarin ju`zege keltiriwshi ishki ha`m sirtqi faktorlar u`yrenildi, izertlew na`tiyjelerin mug`dar sipat jag`inan analiz qilindi, psixologiyaliq-pedagogikaliq juwmaq ha`m usinislar islep shig`ildi.

Izertlew na`tiyjelerinen aling`an mag`liwmatlardi ta`lim mekemelerinde a`meliyatta qollaniw, ta`lim protsessinde talaba bilimin ha`m oqitiwshi ortasindag`i tu`rli kelispewshiliklerdin` aldin aliwg`a imkaniyat jaratiwdan ibarat.

⁴ I.A.Karimov. «Yuksak ma`naviyat engilmas kuch» Toshkent»Ma`naviyat». 2008. – B. 30.

Izertlew na`tiyjeleri ha`m usinislardi oqitiwshilar, psixologlar, ata-analar o`z xizmetlerinde a`melge asiriw, mektep psixologlari agressiv oqiwshilar psixokorreksiyasinda ha`m psixoprofilaktikasinda paydalaniw, ata-analardin` agressiv balalari menen shug`illaniwlarinda juwapkershilikti arttiriw, pedagogikalıq psixologiya, jas ayirmashiliq psixologiyasi, Xulqi buzilg`an balalar psixologiyasi, psixokorreksiya, sotsial psixologiya pa`nleri boyınsha oqiw mashg`ulatlari ushin mag`liwmatlar aliw imkaniyatına iye boladı dep oylaymız.

Uliwmalastirip aytatug`in bolsaq o`spirimlik da`wirinde shaxslar-arasındag`i mu`na`sebetlerdin` duris qa`liplesewine to`mendegi faktorlarga baylanisli ekenligi anıqlandı:

1. Ata-analardin` u`zliksiz is-ha`reketleri, balag`a unamsız ta`sir etedi, bulardi qaytaraman dep agressivliklerge u`yrenip qaladı; Bul degeni balanin` o`zin emotsional basqariw tipinde ko`riledi.

2. Balani jaqsi ko`rmew ko`rinisi, ballada qorg`awshinin` joqlig`i, qa`wip-qa`ter ha`m a`tiraptag`i du`n`yanin` dushpanlig`i siyaqli sezimler payda boladı.

3. Uzaq mu`ddetli frustratsiyalar, bunda olardin` tiykarshisi bolip, ata-analari ha`m qandayda bir ortalıqlar sebep boladı, ata-analar ta`repinen balani kemsitiw, u`stinen ku`liw. Bul frustratsiyanin` ayriqsha bir ko`rinisi, bul bala shaxsin qa`liplestiriwde ju`da` za`ru`r esaplanadı, ha`tteki diagnostika ha`m korrektsiya protsessinde ayriqsha ko`rip shig`iw za`ru`r.

4. Arnawli islep shig`ilg`an shinig`iwlarda oqiwshilardin` shaxslar ara mu`na`sebetlerin rawajlandiriw mu`mkin.

Egerde bunday oqiwshilar menen jeke ha`m toparliq treningler o`tkerilip barilsa, o`spirimlik da`wirinde shaxslar-arasındag`i mu`na`sebetlerdin` duris qa`liplesewine alip keliwi mu`mkin eken. Demek izertlewde qoyilg`an ilimiy gipoteza da`lillendi.

PAYDALANILG'AN A`DEBIYATLAR

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T.: Sharq, 1999.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: Sharq, 1997.
3. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o`z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligiga va bukilmaz irodasiga bog`liq. T.:O`zbekiston, 2004.
4. Karimov I.A. O`zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: O`zbekiston, 2001.
5. Karimov I.A. O`zbekiston buyuk kelajak sari. T.: O`zbekiston, 1998.
6. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat engilmas kuch.«Ma`naviyat». 2008.B.-173
7. Adizova T.M. Psixokorreksiya T.: 2005. B-58
8. Boyyard R.G., Boyard D. Vash bespokoyney podrostok: Prak. Rukovodstvo dlya otchayashixsya roditeley: per.s ang. – M.1991 – 229 s.
9. BurlachukL.F., Morozov S.M. Slovar – spravochnik po psixodiagnostike – SPb.: Piter Kom, 1999 – 528 s.
10. Bern E. Igri kitorie igrayut lyudi. Spb: lenizdat, 1992.-400s
11. Vigotskiy L.S. Pedagogicheskaya psixologiya / Pod.red.V.V.Davidova. – M.: Pedagogika,1991.-480 s.
12. Voxidov. M.V."Psixologiya" T. 1981 yil.
13. Davletshin M.G taxriri ostida "Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya" T. 1974 yil.
14. Davletshin. M.G."Zamonaviy maktab ukituvchisining psixologiyasi". T. 1999 yil.
15. Enikeev M.I. Obshaya i sotsialnaya psixologiya: uchebnik dlya VUZov. –M.: NORMA, 2002. – 624 s.
16. Juraev D. O`g`il va qiz bolalar odobi. Boshlang`ich ta`lim. T. 1992 -3-4, 46-48 b.
17. Zank.A.Z. Kak opredelit uroven razvitiya mishleniya shkolnika. M.2002.
18. Ijtimoiy psixologik treninglar praktikum. Farg`ona 2003.
19. Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy amaliyot. T.1999.
20. Kamilova N.G`. Muammoli o`smir: tashhis, tadqiqot metodlari. T.2004.
21. Karimova V.M. Psixologiya.Toshkent: A.Qodiriy nomidagi nashriyot, 2002. 205 b.
22. Kuznetsov D. Demobilizuyushaya trevojnost. Nekotorie prichini i formi proyavleniya nevroticheskix rasstroystv u sovremennix starsheklassnikov. – «Shkolniy psixolog» 2005. № 2, s.47-49.
23. Matsumoto D. Psixologiya i kultura. – SPb.:PRAYM-EVROZNAK,2002, s. 416.

24. Martin D. Psixologicheskie eksperimenti. Sekreti mexanizmov psixiki. SPb.: PRAY-EVROZNAK, 2004 -480s.
25. Nishanova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. T. 2003.
26. Nazirova T.S. Pedagogicheskaya texnologiya: novqy etap evolyutsii.// Pedagogika. 1997.№ 3, s.20-27.
27. Nemov R.S. Psixologiya. 3 tom. M.: R
28. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya: Poznanie sabya. Vliyanie na lyudey: Posobie dlya uchash. – M.: Gumanit. Izd. Tsentr VLADOS,1998-320s.
29. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi.: Nasaf. 2000.80b.
30. Psixologicheskie testi. Axmedjanov E.R. Sostavlenie, podgotovka teksta, bibliografiya. M.: 1996 – 320 s.
31. Psixologik treninglar. (Faqat hozir va shu erda).Namangan 2002.
32. Psixologiya. Slovar/Pod.obsh.red. A.V.Petrovskogo, M.G. Yaroshevskogo. – 2-e izd.ispr.i dop. – M.: Politizdat, 1990 – 494 s.
33. Rogov E.I. Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa. M.: Vldos.1999.
34. Sikevich Z.V. Sotsiologicheskoe issledovanie: prakticheskoe rukovodstvo. – SPb.: Piter, 2005. – 320s.
35. Saydahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). - T.: Moliya, 2003. 171 b.
36. Stolyarenko L.D. Pedagogicheskaya psixologiya. Rostov N/D.: Feniks, 2000. - 544 s.
37. Ta`limning faol usullari. Uslubiy tavsiyalar. TVPQTMOI. T.2004.
38. To`raqulov E., Rahimov S. “Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta`lim tarbiya haqida” T.: O`qituvchi, 1993.
39. Farobiy A.N. Fozil odamlar shahri.T.: A.Qodiriy, 1993.
40. Fridman L.M., Kulagina I.Yu. Psixologicheskiy spravochnik uchitelya. – M.: Prosveshenie, 1991. – 288 s.
41. Shax B.I. Nekotorie aspekti izucheniya sostoyaniya trevojnosti v svyazi s zadachami profkonsultatsii. - “Voprosi psixologii” № 3 1991.
42. Byutner K. Kak jit s agressivnimi detmi. Per.s.nem.-M.: Pedagogika, 1991-144s.
43. Zank.A.Z. Kak opredelit uroven razvitiya mishleniya shkolnika. M.2002.
44. Ijtimoiy psixologik treninglar praktikum. Farg`ona 2003.
45. Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy amaliyot. T.1999.
46. Ishmuxamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta`lim samaradorligini oshirish yo`llari. T.2004
47. Kamilova N.G`. Muammoli o`smir: tashhis, tadqiqot metodlari. T.2004.

48. Karimova V.M. Psixologiya. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi nashriyot, 2002. 205 b.
49. Kuznetsov D. Demobilizuyushaya trevoznost. Nekotorie prichini i formi proyavleniya nevrolicheskih rassstroystv u sovremennix starsheklassnikov. – «Shkolniy psixolog» 2005. № 2, s.47-49.
50. Nishanova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. T. 2003.
51. Nemov R.S. Psixologiya. 3 tom. M.: R
52. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi.: Nasaf. 2000. 80b.
53. Psixologicheskie testi. Axmedjanov E.R. Sostavlenie, podgotovka teksta, bibliografiya. M.: 1996 – 320 s.
54. Psixologik treninglar. (Faqat hozir va shu erda). Namangan 2002.
55. Rogov E.I. Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa. M.: Vlos. 1999.
56. Saydahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). - T.: Moliya, 2003. 171 b.
57. Stolyarenko L.D. Pedagogicheskaya psixologiya. Rostov N/D.: Feniks, 2000. - 544 s.
58. Ta'limning faol usullari. Uslubiy tavsiyalar. TVPQTMOI. T. 2004.
59. To'raqulov E., Rahimov S. "Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim tarbiya haqida" T.: O'qituvchi, 1993.
60. Xudaybergenova G. Ta'lim jarayonida o'quvchilardagi havotirlanish holatlarini bartaraf etishda interfaol usullarni qo'llash. "Maktab va hayot" 2006 y. № 2
61. G'oziev E. Psixologiya: (Yosh davrlari psixologiyasi): Ped.ins-lari va un-tlarining o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. - T.: O'qituvchi, 1994 y 224 b.
62. G'oziev E. Umumiy psixologiya. – T.: O'qituvchi. 2000. G'oziev E.G. Psixologiya visshey shkoli. Tashkent-2006
63. Haydarov F., Xalilova N. Psixologiyani o'qitish metodikasi. T. 2006y
64. Shevtsov S.A. Kompleksnaya samokorreksiya (pochti panatseya). - M., 2000.
65. Shevtsov S.A. Kompleksnaya samokorreksiya zdorovya dushi i tela. - M., 1999.
66. Shevchenko Yu.S., Dobriden V.P. Ontogeneticheski orientirovannaya psixoterapiya. — M., 1998.
67. Shcherbakov A.I. taxriri ostida. "Yosh psixologiyasi va pedagogik-psixologiyadan praktikum". T. "O'qituvchi" 1991 yil.
68. [http //psychintro. Narod.ru/ psychelf.html](http://psychintro.Narod.ru/psychelf.html)
69. [http //www.amitel.ru/- hvp/body. html](http://www.amitel.ru/-hvp/body.html)
70. [http //www.medicus.ru/psychiatry/pats](http://www.medicus.ru/psychiatry/pats)
71. [http //doctor. Ru/psycho/ psychelf.html](http://doctor. Ru/psycho/ psychelf.html)
72. [http //www. amitel.ru/- hvp/body. html](http://www. amitel.ru/-hvp/body.html)

- 73. www.library.com. Interner kutubxona
- 74. [www. Expert. psychology.ru](http://www.Expert.psychology.ru)
- 75. [www. Referat.ru](http://www.Referat.ru)

“Bar bolmag`an xaywan» metodikasi”

Metodikanin maqseti: o`z-o`zine baha beriwi, sinaliwshinin` o`z jag`dayina qaniqpaw, atiraptag`ilar menen munasabetin u`yreniw o`zine isenbewshen`ligin, qorqiwin, qaysi xizmetke jaqsi bag`darling`anlig`in, pikirlew o`zgesheligi, egotsentrizm, shaxstin` agressivligin, qa`wetlerleniw ha`m qorg`aniw reaksiyalarin, shaxstin` do`retiwshilik imkaniyatlarin aniqlaydi.

O`tkiziliw ta`rtibi: metodika universal xarakaterge iye.

Oni tu`rli jastag`i turli rawajlaniw da`rejesine iye bolg`an respondentlerde o`tkiziw mumkin. Bul jerde en` a`hmiyetlisi izertlewshi ta`repien su`wret ha`m onin` detallarin tuwri bahalawda. Metodikani o`tkiziw ushin aq yaki sarg`ish (sirg`anaq bolmag`an) qag`az ha`m ortasha jumsaqliktag`i qara qa`lem kerek boladi. Ruchka, flomaster ha`m o`shirgishlerden paydalaniwg`a bolmaydi. Endi bar bolmag`an haywandi oylap turip, onin` su`wreti siziladi ha`m at qoyiladi. Metodika individual ta`rizde o`tkeriliwi kerek, oni otqiziw waqiti shegaralanbag`an.

Metodikanin` juwabi.

Su`wret elementleri ha`m olardin belgileri .

Normada sizilgan su`wret qag`azdin` ortasinda jaylasqan boladi. Eger su`wret qag`azdin` joqarisinda jaylasqan bolsa, o`zine joqari baha beredi, jamiyettegi ornina naraziliq, atiraptag`ilar ta`repien jeterlishe itibarg`a alinbasliq, lawazimg`a ko`teriliw ham ta`n aliwg`a narazilig`i, o`zin ko`rsetiwge umtiliwi. Eger su`wret qag`azdin` to`meninde jaylasqan bolsa isenimsizlik, o`zine pa`s ko`z qaras penen qarawi tu`skinlik, ja`miyette o`z ornin tawa almaslig`i, menen ko`rinedi.

Figuranin` oraylasqan bo`limi

(bas yaki onin` ornin basiwshi bo`lim).

Eger bas ong`a qaratilg`an bolsa, xizmetke bolgan turaqli umtiliw xareketshen`likti bildiredi. Bunda rejelestirilgen, oylagan ba`rshe pikirler a`melge asiriladi yaki aqirina jetkizilmesede oni a`melge asiriw ushin kirisiledi.

Eger bas shepke karatilg`an bolsa, refleksiya, ozin basqalar qanday qabil etiwleri haqqinda oylaw, pikirlew. Bunday adamlar ha`reketshen` emes, olar oylag`anlarinin` bir bo`legin a`melge asiradi.

«Anfas» jag`dayi yag`niy bas su`wret salg`an adamg`a qaray qaratilg`an bolsa, bul jag`day egotsentrizm sipatinda qaraladi.

Eger basinda sezgi organlarina say detallar su`wretlengen bolsa, yag`niy qulaq, awiz, ko`z-bular biliwge qumarliliq, a`tiraptag`ilardin` o`zi haqqinda pikirlerge a`hmiyet beriwi. Awiz aniq

sizilsa sezgirlik belgisi. Til ha'm lablersiz asirese qatti batirip sizilg'an ashiq awiz qorqiw ha'm ta'shwishleniw isenimsizliktin` an'sat ju'zege keliwin ko'rsetedi. Tisler menen sizilg'an awiz-verbal agressiya, ko'pshilik jagdaylarda qorg'aniw agerssiyasi sipatinda belgi beredi. Soni aytip o'tiw kerek, balalar ha'm o'spirimler awizdi domalaq qilip sizadi. Bul bolsa sinaliwshidag'i qorqiw ha'm qa'weterleniw belgilerin bildiredi. Su'wrette ko'zlerdin` qanday sizilg'anina a'hmiyet beriw kerek. Eger ko'z qarashig'in u'lken qilip sizsa- bul insang'a say bolg'an qorqiw belgisi sanaladi. Kirpikler minez-xulqtin` ashkara ko'rinisi. Erkek adam sizg'an su'wrette kirpikler bar bolsa onday erkeklerde hayallarg'a ta'n minez- xuliqtin` barlig'i bolip esaplanadi. Eger su'wrette bas bo'limi pu'tkil figuranin` o'lshe mine ten` bolsa, sinilawshi o'zinde ha'm atiraptag'i adamlardin` pikirlew eruditsiyani qa'dirlewden derek beredi. Bazi jag'daylarda basta qosimsha detallar (shaxlar) sa'wlelengen boliwi mu'mkin. Shaxslar – qorg'aniw ha'm agressiya timsali boladi, tirnaq, shash, iyne, menen birgelikte sa'wlelense bul jawizlarsha minez-xulq. Haywandag'i pa'rler- o'zin bezep ko'rsetiw o'zin aqlaw o'zin ko'rsetiwge uriniw.

Figuranin` tayanish bo'limlerine analiz. (Ayaqlar qollar bazida postament) Eger ayaqlar dene menen aniq puxta biriktirilse, bul qarar qabil qiliwdin` tiykarlig'i, oylang'anlig'i ratsionalliq belgisi: eger birlestiriw shala bolsa, yaki uliwma qosip sizilmag'an bolsa yaki ayaq, tiykarg'i bo'lim bolmasa – bul ju'zeki pikirlew, sheshim qabillawg'a jen'il qaraw, bazi jag'daylarda qarar qabil qiliwdin` impulsivliginen derek beredi. Ayaq ha'm qoldin` bir formada ekenligi ha'm bir ta'repke bag'darlang'anlig'i – qarar qabil qiliwdin` konformlig'i (g'a'resiz emesligi) a'piwayilig'i, standart ekenligi esaplanadi. Bul detallardin` formalari ha'm ha'rtu'rli ekenligi kerisinshe, pikir ha'm ustanovkalar din` o'zine saylig'i, g'a'resizligi bazi jag'daylarda do'retiwshilik belgisi.

Figuranin` joqarsinda jaylasqan bo'limlerge analiz.

Qanatlar, qisqishlar, par, buyra shash, bantik siyaqlilar – o'zine iseniw qizig'iwshiliq a'tiraptag'ilardin` islerine ilaji barinsha ko'birek qatnasiw o'z ornin belgilep ketiw bolip esaplanadi. Quyriqlar – sinaliwshinin` o'z ha'reketlerine qarar qabil qiliw mu'nasibeti boladi. Eger quyriq qag'azda ong'a qarap sizilsa, bul sinaliwshinin` o'z ha'reketine ha'm minez xulqina mu'nasibeti, eger shepke qaray sizilsa bul o'z pikirlerinin` ha'm imkaniyatlarinin` bay berilgenligi bosan` ekenligine mu'nasibetin bildiredi. Quyriqtin` joqarig'a qarag'anlig'i isenim ha'm tetiklik. Quyriqtin` pa'ske qarag'anlig'i o'zine qaniqpasliq, o'zinin` haq ekenligine gu'manlaniw, aytqan ga'plerinen ha'm qilg'an iserinen pushayman boliw.

Figura konturlari. Bo'rtip shig'iwlar (arqan iyne siyaqlilar), kontur siziqlarinin` basilip qalin` sizilg'anlig'i yaki sizilmag'anlig'ina qarap analiz qilinadi. Ol atiraptag'ilardan qorg'aniw belgisi esaplanadi. Eger bo'rtip shigiwlar o'tkir mu'yeshler menen sizilsa – jawizlarsha qorg'aniw: eger kontur sizig'i qara qilip boyalsa – qorqiw ha'm ta'shwishleniw: eger qalqan

qoyilsa ha'm siziqlar ekewden bolsa – qa`weterleniw ha'm gu`manlaniw sipatinda analiz qilinadi. Eger «qorg`aniw» elementleri kontur ishinde jaylassa yag`niy sizilg`an haywan korpusinda bolsa ha'm olar on` ta`repke jaqin tursa, bul real aktivlilik protsesinde ha'mde shep ta`repinde bolsa- ko`birek o`z pikir isenimlerine qaray qorg`aniw sipatinda analiz qilinadi.

Uliwma energiya- uliwmalik energiyani bahalaw oylap tabilg`an haywang`a islengen detallar menen belgilenedi, dene, bas, quyriq, qanatlardin` mug`darina qarap belgilenedi. Tiykarg`i bo`limler ha'm elementler (en` za`ru`rlerinen basqa) qa`nsheli ko`p bolsa energiya sonsheli ko`p bolip esaplanadi. Eger bunin` kerisi bolsa, bul energiyani asiraw, organizimnin` astenikligin, o`tkir somatik keselliklerden belgi beredi. Bul belgilerdin` siziw xarakteri – a`zzi, torsiman siziqlar, qa`lemdi baspay qag`az u`stinde aytewir ju`rgizip qoyiwi menen belgilendi. Siziqlar qalin` ha'm basip sizilg`an bolsa, bul energiya emes al qa`weterleniw sipatinda qaraladi. Bunda a`sirese qatti basip sizilg`an ha`tteki qag`azdin` arqa ta`repine o`tip ketkenligine itibar beriw gerek. Bunda sizip atirg`an ko`l muskullarinin` joqarg`i tonusi – ku`shli qa`weterleniwden derek beredi. Mazmuni ha'm temasi jag`inan haywanlar qa`weterge saliwshi, neytral tu`rlerge ajiratiw mu`mkim (misali arislan, begemot, qasqir yaki quslar, qumirsqa ha'm almaxan, iyt ha'm pishiq siyaqlilar) bunday jag`dayda sizilg`an haywanlar su`wreti- su`wret sizip atirg`an shaxstin` ko`rinisi: o`zin su`wrettegi haywan menen identifikatsiyalaw: o`z shaxsina ha'm «Men» o`zine mu`nasibeti. Insanlarga uqsatip sizilg`an eki ayaq, adamlarga uqsatip kiyindiriw, haywan ha'm adamlardikine uqsas qilib ayaq ha'm ko`l sipatinda su`wretlense- bul infantilliq, emotsiyanalliq jaqtan toliq jetispegenliktin` belgisi.

Agerssivlik da`rejesi- su`wrettegi mu`yeshler xarakteri, mug`dari ha'm jaylasiwi arqali belgilenedi. Bunda mu`yeshlerdin` ko`rinisi basqa detallar menen birigiwinde a`hmiyetli emes. Sonin` menen birge «haywan» denesine mexanik bo`limlerdin` ornatiliwina da itibar beriw gerek. Misali haywan ayaqlari ornina traktor yaki tank shinshirlarin siziw, u`sh ayaq, bas bo`limine vint, ko`z ornina elektr lampochkasi, denege tu`rli klavish, antennalar ornatiw ko`birek shizofreniya menen keselengenlerde ko`rinedi.

Insanin` do`retiwshilik imka`niyatlari a`dette figurada elementlerdin` o`zine saylig`i, onin` quramali du`ziliwi menen ko`rinedi. Figuralardi jasawda tayar bo`limlerden emes ba`lkim tu`rli elementlerden paydalaniw orginalliq bolip esaplanadi.

Metodika : Shaxsiy qarim-qatnasqa kirisiwshen'lik qa`biletlerin aniqlaw

Qosimsha-2

To`mendegi sorawlar berilgen bolip sizden olardin` ha`r birine «awa» yaki «yaq» dep juwap beriwiz soraladi.

Juwaplarin`izdi soraw aldina qoyilatug`in belgileriniz menen aniqlanadi. «Awa» juwabina «K» belgisin qoyin`.

1. Ha`r dayim qarim-qatnas bolip turg`an dostlarin`iz ko`pbe?
2. Doslarin`izdi o`z pikirin`izge isentire aliw.
3. Qiyin jag`daylarda tu`rli jol tawiw qiyinba?
4. Doslarin`izdi bir kewilsizlikti sezesizbe?
5. Ha`r tu`rli adamlar menen jan`a tanisiwg`a asig`asizba?
6. Sotsial isler menen shug`ullaniwdi jaqtirasizba?
7. Sizge kitaplar menen yaki ol bul islep menen shug`illaniw yaki adamlar arasinda waqit o`tkeriw jaqsima?
8. O`z qa`legenlerin`izdi a`melge asirip atirg`an`izda tosiqlar payda bolip qalsa o`z umtiliwshan`lig`in`izdan tez waz keshesizbe?
9. Jasi sennen u`lken bolip ketken adamlar menen qarim-qatnasqa kirise alasizba?
10. Ha`r tu`rli oyunlar oylap tabiw olarda payda etiwdi jaqsi ko`resizbe?
11. O`zin`iz ushin jan`a bolg`an doslar yaki miymanlar ortasinda qosiliwg`a qiyinshiliq sezesizbe?
12. Bu`gin qiliw mu`mkin bolg`an islerin tez-tez keyingi ku`nlerge o`tkizesizbe?
13. Belgisiz kisiler menen qarim-qatnasqa kirisiw an`satpa?
14. Senin` tanis bilislerin` siz oylag`anday qatti-ha`reketler qiliwg`a isenesizbe?
15. Jan`a kolektivqa maslasqanda qiyinshiliq sezesizbe?
16. Sizde basqa adamlar menen olardin` o`z so`zleri u`stinen shiqpag`anlari o`z ma`jburiyatlarin islemegenleri ju`zesinen kelispewshiler boladima?
17. Imkan bolsa basqa insan menen tanisiwg`a intilesizba?
18. Kerekli islerdi sheshiwde ko`binshe tashabbusti o`z qolin`izg`a alasizba?
19. A`tirapin`izdag`i adamlar senin` ashiwin`a tiyse o`zin`iz jeke qalg`in`iz keleme?
20. O`zinizge basqasha bolg`an jag`dayda jol tawip ketesizbe?
21. Ha`r tu`rli adamlar arasinda boliwi sizge unayma?
22. Baslag`an isin`izdi aqirina jetkezbese`n ashinasizba?

23. Basqa adam menen tanisiw waziypasin aldin`izda turg`an bolsa sol gezde qiyinshiliq yaki uyaliw jag`daylarin sezesiz?

24. A`tiraptag`ilar menen ko`p qatnasta bolg`anin`nan sharshap qalasiz dep tastiqlaw durispa?

25. Ko`pshilik bolip oynaytin oyinlardi qatnasiwdi jaqsi ko`resizbe?

26. Basqa adamlardin` shaxsiy o`mirine baylanisli ma`selelerdi sheshiwde ko`p jerlerde alip barasizba?

27. Siz jaqsi tanimaytin adamlar arasinan o`zin`izdi isenimli tutasiz dep ayta alasizba.

28. O`zin`izdin` haq ekenligin`izdi isbatlawg`a ha`reket etesiz dep aytiw mu`mkinbe?

29. O`zin`izge onsha tanis bolmag`an insanlar ortasinda qiziqarli sa`wbet alip bariwg`a isenimin`iz ku`shli me?

30. Mekteptegi sotsial islerge qatnasqanbisiz?

31. O`z tanis bilislerin`iz ortasinda olardin` sanin ko`beytpewge umtilasizba?

32. Eger senin` pikirin`di basqalar qollamasa o`z pikirin`izdi isbatlawg`a ha`reket etesizbi?

33. Sag`anda tanis bolg`an adamlar ortasinda o`zin`di erkin tutasizba?

34. Tanis- bileslerin`iz kirisip atirg`an ilajlarda payda etiwde tez kirisip ketesizbe?

35. Ko`pshilik adamlardan ibarat toparlar aldinda so`ylep atirg`anda o`zin`izdi basqasha sezinesizbe?

36. Iske baylanisli yaki shaxsiy ushirasiwlar tez-tez keshigip turasizba?

37. Doslarin`iz ko`p dep aytiwg`a bolama?

38. Jaqsi tanis bolmag`an adamlar menen qatnasqa kirirkenin`izde o`zin`iz ko`binshe qisilasiz ba?

39. Ko`birek basqa adamlar diqqat arasinda bolasizba?

40. Ko`pshilik adamlardan ibarat da`wirlerde o`zin`izdi isenimsiz.

Aling`an mag`lumatlarda qayta islew boyinsha jollama

1	k	11	-	21	k	31	-
2	k	12	-	22	k	32	-
3	-	13	k	23	-	33	k
4	-	14	k	24	-	34	k
5	k	15	-	25	k	35	-
6	k	16	-	26	k	36	-
7	-	17	k	27	-	37	k

8	-	18	k	28	-	38	k
9	k	19	-	29	k	39	-
10	k	20	-	30	k	40	-

A.M. Prixojan islep shiqqan qa`weterleniw shkalasi negizgi da`rejelerin aniqlap beriwshi «Sotsial- waziyatli qa`weterlik shkalasi» ha`ripinin` negizinen qurilg`an.

Metodika a`meliy psixolog ta`repien psixoprofilaktik maqsetlerge oqiwshilardin` «qa`weter» topari yag`niy o`zlerinin` psixologiyag`a qatnaspaytug`in oqiwshilar ha`m ata-analar shikayati bolmag`an biraq sirtqi ortada belgili shaxs kelispewshilikleri o`z-o`zin bahalawdin` rawajlaniwinin` nuqsanlari kesirinde xizmet ha`m qatnastin` qiyin toparlarinda subiektivtin` seziniwin jasiring`an oqiwshilardi qollaw mu`mkin.

Metodik qa`weterleniw tu`rlerine say keliwshi 3- tu`rli jag`daydi o`z ishine aladi.

1. Mektep penen baylanisli qa`weterlik bolsada mekteptegi jag`daylar mug`a`llim menen qatnastag`i qa`weterlik.

2. O`z-o`zin bahalaw menen baylanistag`i qa`weterlik.

3. Shaxslar baylanisi menen bolatin qa`weterlik. Qatnasqa kirisiwshen`lik penen baylanisli qa`weterlik.

TEST SORAWLARI

1. Klass taxtasi aldinda turip juwap beriw.
2. Beytanis adamlarg`a bariw.
3. Jaris ha`m tanlawlar olimpiadada qatnasiw.
4. Mektep direktori menen sa`wbetlesiw
5. O`z keleshegi haqqinda oylaw.
6. Oqitiwshi kimnin` sorawin oylap, jurnalg`a qarap atir.
7. Sizdi kritika qilip atir, ne ushin urisip atir.
8. Bir jumis islep atirg`animizda sag`an tik qarap turipti, seni baqlap atir.
9. Qadag`alaw jumisin jazip atirsan.
10. Qadag`alaw jumisinan keyin mug`a`llim bahalardi aytip atir.
11. Sizge itibar berip atir.
12. Bir isti isley almay atirmiz.
13. Ata-anan`izdin` ata-analar ma`jilisinen qaytiwin ku`tip atirsiz.
14. Seni islerin barbad boliwi ku`tpekte.
15. Artin`izdan ku`liwdi esitiw.
16. Imtixan tapsiriw.

17. Senin` birewden ashiwin kelip tur.
20. Mug`allimnin` tu`sindirgenin tu`sinbey atirsiz.
21. Pikirin`izge qosilmay atir, qarsi shig`ip atir.
22. O`zin`izdi basqalar menen salistiriw.
23. Senin` qa`biletin`di sinap atir.
24. Sizge jas baladay mu`nasibette bolip atir.
25. Sabaqta sag`an ku`tilmegen oqiwshi sizge soraw berip qaldi.
26. Sen jaqinlasiwin` menen ha`zir so`ylesip turg`an adam u`ndemey qaldi.
27. Senin` isin`di bahalap atir.
28. O`z islerin` haqqinda oylaysiz.
29. Siz o`zin`iz ushin kerek bolg`an qandayda qarar qabil qiliw kerek boladi.
30. O`z waziypan`izdi isley almay atirsiz.

Qa`weterlikti ko`rsetkishlikti bayan etiw ushin klyuchler

Qa`weterlik tu`ri		Ga`p nomeri	tartip	O`z orninda	Joqari	Ju`da joqari	Qa`wetersiz
Mektep baylanisin	penen	6,9,10,13 1,4,16,20,25,30.		5-18	19-24 25-30	31. joqari	5 ten kem
O`z-o`zin menen baylanislari	bahalaw	3,5,12,14,1. 9. 22,23,27,2, 8.29.		7-19	20-25 26-31	32 Joqari	7 ten kem
Shaxslar baylanisin	menen	2, 7,8,11,15		6-18	19-25 27-32	33	6 tan kem

Jag`day	Joq	Biraz	Jeterli	Ju`da	O`te
Ta`rtip nomeri	0	1	2	3	4
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					

Na`tiyjelerdi qayta islew ballar jıynag`ın shkalanın` ha`r bir bo`limi boyınsha ayrıqsha ha`m shkala boyınsha ulıwma esaplaw a`melge asırıladı.

Is ta`jiriybesi sonı ko`rsetedi, shkala boyınsha joqarı ballar o`zine ta`n «ja`rdemge shaqırıwdı», ha`m kerisinshe ju`da` tınıshlıq artında bala tu`rli sebeplerge go`re a`tiraptag`ılarg`a ma`lim qılıwdı qa`lemegen joqarı da`rejedegi qa`weter jasırın bolıwı mu`mkin. (A.M.Prixojan, 1987).

Na`tiyjeleri basqa metodikanın` na`tiyjeleri menen salıstırılğ`anda usı pikirler o`z tastıyqlawın taptı. Solardan «ju`da` qa`terjam» bolğ`an sınılawshılar (5 ten kem ball alg`anlar) bar do`retiwshilik diskomfortı shaxstın` ishki disgarmoniyası ha`m a`tiraptag`ılar menen kemshiliklerin anıqlaydı. Bunday kompensatsiyalawshı reaksiyalar ximiya xarakterine iye bolıp shaxstın` tolıq rawajlanıwına tosqınlıq etedi.

Psixolog o`z dıqqatın en` da`slep ulıwma qa`weterleniw da`rejesi joqarı bolğ`an oqıwshılarg`a qaratıwı kerek, sebebi bunday jag`day yaki shaxsıy imkaniyatlarına subı`ektiv a`hmiyetli xızmet tu`rlerinde ju`zege shıg`ara almaslıq, yaki shaxslar ara mu`na`sibetler sistemasındag`ı buzılıwlar, yaki o`z-o`zin bahalaw strukturası kemshilik na`tiyjesi bolıwı mu`mkin.

Metodika qa`weterleniw deregin na`zik ta`rizde anıqlawg`a ha`m korrektsion da`stu`rin maqsetke muwapıq islep shıg`ıwğ`a imkaniyat jaratadı.

1. Men o`zgesheliklerge jamanliq qiliwdan o`zimdi toxtata almayman.
2. Men jaman ko`rgen adamlar haqqida mish-mish tarqataman.
3. Men jaqsiliq penen iltimas qilmasa birewdin` aytqanin qilmayman.
4. Men tez ashiwlanip tez o`zime kelemen.
5. O`zime tiyisli na`rseni ha`r dayim ala almayman.
6. O`zim haqqida men sirtimnan aytatug`inlar bar.
7. Men ayrim doslarimnin` minez-xulqin jaqtirmaytug`inlig`imdi o`zlerine bildirip qoyaman.
8. Birewdi aldag`anim ushin hu`jdanim qiynaladi.
9. Men birewdi ura almayman.
10. Menin` idis-tabaqlardi sin`dirip taslaytug`inday ashiwim shiqpaydi.
11. Men birewdin` kemshiliklerin keshire alaman.
12. Men tu`rli qag`iydalardi buziwdi jaqtiraman.
13. Basqalar temirdi qizg`anda basiwdi jaqsi bileli.
14. Menin` menen jaqsi mu`na`sebette bolg`anlar ha`m sa`l u`rpeyinkiregen mu`na`sibette bolg`anlarg`a sir bermeymen.
15. Ko`p jag`daylarda men basqalardin` ga`pine kiremen.
16. Arasinda mag`an sonday pikirler keledi, o`zim olardan uyalaman.
17. Eger meni birew ursa og`an juwap qaytaralmayman.
18. Menin` ashiwim kelgende esikti tarsildatip jawip ketiwim mu`mkin.
19. Men basqalar oylag`annan ko`re artig`iraq ashiwshaqpan.
20. Kim o`zin ju`da` ba`lent tutsa sol adam menen urisqim keledi.
21. Menin` o`z ta`g`dirimdi ishim jilimaydi.
22. Meni ko`pshilik jaqtirmaydi.
23. Eger birew ga`pine qarsi so`ylese ol menen aqirina shekem tartisaman.
24. Isten o`zin alip qashatug`in adamlar o`zin ayipdar seziw kerek.
25. Eger birew menin` ha`m shan`arag`imnin` qa`dirin jerge ursa onin` menen mushlasaman.
26. Men qopal ha`zil qila almayman.
27. Eger birew menin` u`stimnen ku`lse oni ezip o`ltirip taslag`im keledi.
28. Kim o`zin ba`lent tutsa men oni ornina tu`sire alaman.

29. Men ha`r dayim o`zim jaqtirmag`an insandi ha`ptesine bir ma`rte bolsada ko`rip turaman.
30. Ko`pshilik mag`an ishi qaraliq qiladi.
31. Meni basqa birewler hu`rmet qiliwin qa`leymen.
32. Men ata-anama jaqsiliq qilmag`animnan naliyman.
33. Joldan adastirip turatug`in adamlardi qatti iyerip jibergim keledi.
34. Men hesh qashan jamanliqta qabag`imdi salip otirmayman.
35. Mag`an so`zime ha`m is ha`reketime jarasa juwap qaytarsa qapa bolmayman.
36. Birew menin` janima tiysede og`an itibar bermeymen.
37. Men hesh qashan birewge ha`set qilip atirg`animdi sezdirmeymen.
38. Arasinda adamlar menin` u`stimnen ku`lip turg`anin sezemen.
39. Menin` ashiwim shiqsada so`ginbeymen.
40. Menin` gu`nakkarimdi keshiriwin qa`ler edi.
41. Eger birew meni ursa arasinda juwap qaytaraman.
42. Eger menin` aytqanim bolmasa qapa bolaman.
43. Bazi bir kisilerdi ko`rsem jinim qoziydi.
44. Menin` ju`da` jaman ko`retug`in adamim joq.
45. Menin` printsipim.
46. Kim menin` ashiwima tiyse o`zi haqqinda ishinen ko`p ga`p esitedi.
47. Men ju`da` ko`p isler qilaman biraq keyin afsuslanip ju`remen.
48. Menin` ashiwim shiqsa birewdi uriwimda mu`mkin.
49. Balaliq da`wirimde ashiwshaq o`sh alip ko`rmegenmenawir basiqpan.
50. Men partlap ketetug`in poriq tola bochkag`a uqsayman jarilip ketkim keledi.
51. Menin` menen islew qiyin ekenligin adamlar bilmese edi.
52. Adamlar mag`an sirli sebeplerge ko`re xizmet ko`rsetiwdi a`tirapimdi parwana boladi.
53. Eger mag`an baqirsa mende baqira alaman.
54. A`wmetsizlik meni qapa qiladi.
55. Men basqa adamlar siyaqli bolmasada uliwma birew menen urisip turaman.
56. Menin` ashiwim shiqqan waqitta qolima ilingen na`rseni ilaqtirip jibergen ku`nlerim bolg`an.
57. Eger mag`an urisiwg`a tuwri kelse o`zim birinshi qol ko`tergim keledi.
58. Meni o`mir natuwri ta`g`dirlerge ushirastirmaqta.
59. Aldinnan ha`mme duris so`yleydi dep oylar edim al ha`zir isenbeymen.
60. Menin` ashiwim shiqqanda birewge za`ha`rimdi shashaman.
61. Eger natuwri is qilsam hu`jdanim qiylanadi.

62. Eger mag`an o`zimdi qorg`aw ushin fizikaliq ku`sh islew za`ru`r bolsa islegen bolar edim.

63. Men arasinda stolg`a urip so`ylewim mu`mkin.

64. Men o`zime jaqqag`an kisige qapa so`ylewim mu`mkin.

65. Mag`an ziyan jetkeretug`in dushpanlarim joq.

66. Men birewdin` biymaza ga`pin esitip bilip tursam ha`m sol adamdi ga`p penen jayina aparip qoyalmayman.

67. Men natuwri o`mir keshirip otirman ha`tte jasapta atirman basqasha jasawim kerek dep ko`p oylayman.

68. Meni mushlasiwg`a shekem alip baratug`in adamlar doslarim arasinda barlig`in bilemen.

69. Men mayda shu`ydeden qapa bolmayman.

70. Meni birewler mensinbeydi dep ju`da` kem oylayman.

71. Men ko`p doq-popsa qilaman biraq olardi a`melge asirmayman.

72. Keyingi waqitlari men ko`p shin`g`ir-shin`g`ir qilatug`in bolip qalg`anman.

73. Eger birew mennen aytissa dawisimdi qatti shig`araman.

74. Men birewge oni o`lderdey jaman ko`retug`inlig`imdi bildirmeymen.

75. Men tartisip atirg`annan ko`re yaqshi dep qoyiwdi abzal ko`remen.

Ha`mme sorawlarg`a «awa» yamasa «yaq» dep juwap berin`.

Gilt:

1. Fizikaliq agressiya:

1, 25, 31, 43, 48, 55, 62, 68=awa 9, 7=yaq

2. Bivosita agressiya:

2, 10, 18, 34, 42, 56, 63=awa 26, 19=yaq

3. Ashiwshaqliq:

3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72=awa 11, 35, 69=yaq

4. Negativlik:

4, 12, 20, 29=awa 36=yaq

T. Qapa boliw:

T, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58=awa Y, 14, 22, 30, 38, 45, 59, 52=yaq

Y. Jalg`an gu`mansiraw:

E3, 66, 74, 75=awa Y, 14, 21, 29, 37, 44, 51, 58=yaq

7. Verbol agressiya:

7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73=awa 33, 66, 74, 75, =yaq

8. Gu`nakkarliq sezim:

I ,16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67=awa

- 1 Men ko`p waqit sharshamastan jumis isley alaman.
- 2 Men ozime qolayli yamasa qolaysiz boliwina qaramastan o`zimmnin` bergen wa`demde tura alaman.
- 3 A`detde menin` qol ayaqlarim jilli boladi.
- 4 Menin basim ara tura awirip turadi
- 5 Men ozimmnin` ku`shime isenemen.
- 6 Uzaq waqit ku`tiw menin` nervlerime tiyip ketedi.
- 7 Menin` oyimsha men hesh narsege jaramsizban dep oylayman.
- 8 Men o`zimdi a`detde ju`da baxitliman dep esaplayman.
- 9 Men o`zimmnin` pikirimdi bir jerge jamley almayman.
- 10 Kishkene waqitlarimda mag`an ne tapsirilg`an bolsada, qiyinshiliqsiz orinlar edim.
- 11 Ayina bir ret yamasa tez-tezden menin` asqazanim awirip turadi.
- 12 Meni tez-tezden bir narseler qa`weterge salip turadi.
- 13 Men o`zimdi basqalarg`a karaganda nervniy emespen dep oylayman.
- 14 Men onsha uyalshaq emespen.
- 15 O`mir men ushin u`lken ku`shler menen baylanisli.
- 16 Gey waqitlari men o`zim tu`sinbeytug`in zatlar haqqinda so`yleymen.
- 17 Men o`zimdi basqalarg`a qarag`anda tez qizarmayman dep oylayman.
- 18 Men tez-tez a`ytewir zatlarg`a mun`ayaman.
- 19 Men o`zimde tez-tezden ju`rek sog`iwin ha`m demimmnin` qisqanin sezemen.
- 20 Men taniytug`in adamlardan ayirimlari mag`an unamaydi.
- 21 Meni qandayda bir zat qa`weterlendirse uyiqlay almayman.
- 22 A`detde men basliq adamman ha`m meni ashiwlandiriw an`sat emes.
- 23 Meni tez-tezden tu`ngi qorqinishli tu`sler qiynaydi.
- 24 Men ha`mme na`rselerdi turli qabil etiwge a`detlengenmen.
- 25 Men ashiwlang`an waqitlarimda qatti terlep ketemen
- 26 Men uyqilag`an waqitlarimda tinishsizlanaman ha`m tez-tez oyanip ketemen.
- 27 Men oynag`an waqitlarda utilig`andi emes, utqandi jaqsi ko`remen.
- 28 Men basqalarg`a qarag`anda sezgirrekpen.
- 29 Orinsiz ha`ziller menin` ku`lkimdi qozg`aydi.
- 30 Basqalarg`a uqsap men de o`z o`mirimnen kewlimnin` toliwin qa`leymen
- 31 Menin` asqazanim meni tez-tezden tinishsizlandirip turadi.

- 32 Men barqulla o`zinnin materialliq ha`m xizmettegi jumislarimnan tinishsizlanaman.
- 33 Men ayirim adamlar mag`an hesh qanday jamanliq qilmaytug`inin bilsem de ju`da abayli bolip qatnas jasayman.
- 34 Mag`an ayirim waqitlari o`zim jen`ip shig`a almaytug`inday qiyin jumislar barday bolip ko`rinedi.
- 35 Men qistawli jag`daylardan tez shig`ip kete alaman.
- 36 Men waqti-waqti menen qatti tinishsizlanaman ha`m bul menin` uyqima kesent etedi.
- 37 Men qiyin ha`m urisli jag`daylardan o`zimdi alip qashqandi jaqsi ko`remen.
- 38 Mende kewil ayniwi, qaytariw hallari ushirap turadi.
- 39 Men hesh qashan jumisqa ha`m ushirasiwlarg`a keshikpeymen.
- 40 Waqti-waqti men o`zimdi hesh kimgе kereksizdey sezinemen.
- 41 Menin` ara tura urisqim keledi.
- 42 Men ha`r dayim kimnendur yamasa qanday da bir ha`diyseden qa`weterlenemen.
- 43 Meni bolatug`in a`wmetsizlikler qa`weterlendiredi.
- 44 Men tap ha`zir qizarip qalaman dep qorqaman.
- 45 Men onsha ashina bermeymen.
- 46 Men ashiwshaq ha`m tez beriliwshen` adamman.
- 47 Men bir zatlar qilajaq bolsam qollarimnin` qaltirag`anin sezemen.
- 48 Men hamme waqit o`zimdi ash bolg`anday sezemen.
- 49 Men o`zime isenbeymen.
- 50 Men salqin ku`nleride an`sat terleymen.
- 51 Men tez-tezden bir narseler haqqinda oylayman ol haqqinda jaqsisi hesh kimgе aytpag`an jaqsi.
- 52 Ara tura menin` ishim awirip turadi.
- 53 Men o`zinnin` diqqatimdi qandayda bir jumisqa yamasa bir islerge jamlewim qiyin dep oylayman.
- 54 Gey waqitlari men o`zimde ku`shli tinishsizlaniw sezemen, bunday jag`daylarda uzaq waqit bir jerde otira almayman.
- 55 Men hardayim xatti oqip boliwim menen aq juwap jazaman.
- 56 Men an`sat qapa bolaman.
- 57 Men hesh qashan qizarmayman.
- 58 Mende menin` tanis ha`m doslarima ha`m tanislarima qarag`anda qorqinish qa`weterlikler az.
- 59 Men bu`gingi islenetugin islerdi ertenge qaldiratug`in waqitlar bolip turadi.
- 60 A`detde men u`lken basim menen jumis isleymen.

Ball:

6,7,9,11,12,13,15,18,21,23,24,25,26,28,30,31,32,33,34,35,36,37,38,40,42,44,45,46,47,48,49,50,
53,54,60 Awa juwaplari.

1,3,5,8,14,17,19,22,39,43,52,57,58 Yaq juwaplari.

Otirikshilikni aniqlaw.

2,10,55 Awa juwaplari.

16,20,27,29,41,51,59 Yaq juwaplari.

40-50 ballar joqari da`rejedegi qa`weterlik jag`dayi

25-40 ball joqari da`rejedegi qa`weterlikni aniqlaydi

15-25 ball orta da`rejedegi qa`weterlikni aniqlaydi (joqari tendentsiyadag`i).

5-15 ball orta darejedegi qa`weterlikni aniqlaydi (to`mendegi tendentsiyani).

0-5 ball to`men darejedegi qa`weterleniw.

Sanlardin` logikaliq qatari.

1. 2, 3, 4, 5, 6, 7,
2. 6, 9, 12, 15, 18, 21
3. 1, 2, 4, 8, 16, 32
4. 4, 5, 8, 9, 12, 13
5. 19, 16, 14, 11, 9, 6
6. 29, 28, 26, 23, 19, 14
7. 16, 8, 4, 2, 1, 0, 5
8. 1, 4, 9, 16, 25, 36
9. 21, 18, 16, 15, 12, 10
10. 3, 6, 8, 16, 18, 36

Sanlardin` logikaliq qatari.

1. 24 21 19 18 15 13 __ __ 7
2. 1 4 9 16 __ __ 49 64 81 100
3. 16 17 15 18 14 19 __ __
4. 1 3 6 8 16 18 __ __ 76 78
5. 7 16 9 5 21 16 9 __ 4

6. 2 4 8 10 20 22 ___ ___ 92 94

7. 24 22 19 15 ___ ___

Magistr akademikaliq da'rejesin aliw ushin jazg'an Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin' 5A140802 – «Psixologiya» qa'nigeligi boyinsha «O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'nasabetlerdi u'yreniw» temasindag'i dissertatsiyasinin'

R E Z Y U M E S I

Tayanish so'zler: shaxs, shaxslar ara mu'na'sabet, O'spirim da'wirinin' individual – psixologiyaliq o'zgesheliklari, psixodiagnostika, psixokorreksiya

Izertlew obiekti: No'kis qalasindag'i №4 - mekteptin' 8-9 klass oqiwshilarinan 40 oqiwshi tan'lap alindi.

Jumistin' maqseti: Ta'lim protsessinde o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'nasibetlerge ta'sir etiwshi obiektiv ha'm subiektiv faktorlardi u'yreniw

Ilimiy izertlew metodlari – Bass-Darki testi. Qol testi. (B.Brayklin, Z.Piotrovskiy, E.Vagner). Psixodrama (Ya.L.Moreno). Bar bolmag'an haywan metodikasi.

Izertlew jumisinin' ilimiy jan'aliqlari – Ta'lim protsessinde O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetlerdi rawajlandirish ob'ektiv ha'm sub'ektiv faktorlar aniqlandi; O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetler shaxs o'zgesheliklari menen baylanisli boliwi mu'mkin.

Izertlew **na'tiyjelerin sinawdan o'tkeriw** to'mendegi formalarda a'melge asirildi. Izertlew jumisi 2009-2011 – oqiw jillar aralig'inda a'melge asirildi. Sonday-aq, onda qolg'a kiritilgen jan'aliqlar haqqinda Respublika ko'leminde ha'm institutimizda ha'r jili o'tkeriletug'in ilimiy-teoriyalik ha'm ilimiy-metodikaliq seminarlarda qatnash arqali na'tiyjeler ja'riyalanip barildi. Izertlew na'tiyjeleri A'jiniyaz atindag'i NMPI «Pedagogika ha'm psixologiya» kafedrasinda Ilimiy metodikalik seminarlarda taliqlang'an. Izertlew na'tiyjeleri institut ko'leminde baspadan shig'arilg'an toplamlarda ja'riyalandi.

Izertlew jumisinin' teoriyalik a'hmiyeti: U'yrenilgen a'debiyatlar ha'm o'tkerilgen izertlewler na'tiyjelerinen aling'an teoriyalik mag'liwmatlar, psixologiya pa'ni tarawlarinan jas ha'm pedagogikalik psixologiya, sotsial psixologiya, xulqi buzilg'an balalar psixologiyasi pa'nlerin teoriyalik materiallar menen bayitiwg'a xizmet qiladi.

Izertlew jumisinin' a'meliy a'hmiyeti: Izertlew na'tiyjelerinen aling'an mag'liwmatlardi ta'lim mekemelerinde a'meliyatta qollanish, ta'lim protsessinde talaba bilimin ha'm oqitiwshi ortasindag'i tu'rli kelispewshiliklerdin' aldin aliwg'a imkaniyat jaratiwdan ibarat.

Qollanish taraw: U'yrenilgen a'debiyatlar ha'm o'tkerilgen izertlewler na'tiyjelerinen aling'an teoriyalik mag'liwmatlar, psixologiya tarawlarin materiallar menen bayitiwg'a xizmet qiladi.

Ilimiy basshi:
Magistrant:

ps.i.k. dots. Z.Klicheva
G.Jabbarbergenova

A'jiniyaz atindag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikalik instituti, magistratura bo'limi, 5A140802 – «Psixologiya» qa'nigeli boyinsha Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin' «O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasabetlerdi u'yreniw» atli temada jazg'an dissertatsiya jumisina

JUWMAQLAWSHI PIKIR

Biz xalqimizdin` du'nyada hesh kimnen kem bolmawi, perzentlerimizdin` bizden de aqilli, ku'shli, bilimli, dana ha'm a'lbete baxitli bolip jasawi ushin bar ku'shimizdi ha'm imkaniyatlarimizdi jumsar ekenbiz, bul boyinsha ruwxiy ta'rbiya ma'sele, hesh gumansiz, u'lken a'hmiyetke iye. Eger biz bul ma'selede sezgirligimizdi ha'm juwapkershiligimizdi joq qilsaq, bul ju'da` a'hmiyetli jumisti o'z aldina, o'zi bolarshiliqqa taslap qoyatug'in bolsaq, muqaddes qa'driyatlarimizg'a bag'darlang'an ha'm olardan aziqlang'an ruwxiyatimizdan, tariyxiy este saqlawimizdan ayirilib, aqir aqibetinde o'zimiz umtilg'an rawajlaniw jolinan shetke shig'ip qaliwimiz mu'mkin.

Usillardan kelip shig'ip, shaxs ha'm shaxslar arasindag'i mu'nasibetlerdi u'yreniw boyinsha proektiv metodikalardan paydalanuw, bu'gingi ku'nde shaxstin` ja'miyetlesiw, rawajlaniw, onin` shan`arag`inda, ja'ma'a'tte ha'm ja'miyette o'z ornin iye boliwi, o'zine ha'm o'zgelege tuwri qarim-qatnasta boliwin u'yreniw **izertlew jumisimizdin` aktuallig'in** ko'rsetip beredi.

Magistrant Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin' «O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasabetlerdi u'yreniw» atli temani magistrlik dissertatsiya qa'niygelik jumisi etip duris tan'lag'an. Jumis kirisiw, 2 bap, juwmaqlaw, paydalanilg'an adebiyatlar ha'm qosimshalardan ibarat. Birinshi bap "O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasabetlerdin` pedagogika ha'm psixologiyada u'yreniliwi" bolip o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'na'sabetlerdin` alimlar ta'repinen u'yreniliwi, o'spirim jasi dawirinde shaxslar ara munasibetlerdin` mashqalalari, o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'na'sabetlerdi psixologiyaliq jaqtan u'yreniw, o'spirimlik da'wirinde shaxstin` qa'liplesiw. Ekinshi bap "O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetlerdi eksperimental uyreniw" bolip o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'nasibetlerdi u'yreniw metodikasi ha'm metodologiyasi, o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'nasibetler psixodiagnostikasi ha'm psixokorreksiyasi ha'm baqlaw ta'jiriybeleri. Juwmaqlawshi bo'liminde izertlew din` juwmag'i, o'z pikirleri ha'm usinislari berilgen. Jumistin` aqirinda paydalanilg'an a'debiyatlar dizimi ha'm qosimshalar keltirilgen.

Temanin` ilimiy jan'alig'i – ta'lim protsessinde o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara mu'nasibetlerdi rawajlandiriwshi obektiv ha'm subektiv faktorlar aniqlandi; O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindegi shaxslarara munasibetler shaxs o'zgeshelikleri menen baylanisli boliwi mu'mkin dep tabildi.

Magistrant Djabbarbergenova Gulnaz jumis barisinda ilimiy basshi menen ko'p islesti. NMPI ilimiy teoriyaliq konferentsiyalarg'a ha'm seminar-treninglerge belsendi qatnasti. Ko'rsetken kemshiliklerdi waqtinda saplastirip, jumisqa juwapkershilik penen qatnas jasadi. Ma'sla'ha'tler barisinda magistrant o'zinin` bilimdanlig'in, do'retiwshiligin ayriqsha ko'rsetti.

Bul jumisti men ilimiy basshi sipatinda **ayiriqsha** orinlag'an dep esaplayman. Oni ilimiy miynet sipatinda qorg'awg'a usinis etemen magistr akademikaliq da'rejesin aliw ushin 5A140802 «Psixologiya» qa'nigeli boyinsha ilayiq dep esaplayman ha'm **ayiriqsha** bahasina bahalayman.

Ilimiy basshi:

ps.i.k.dots. Z.Klicheva

No'kis qalasi 2011

A'jiniyaz atindagi No'kis ma'mleketlik pedagogikalik instituti, magistratura bo'limi, 5A140802 – «Psixologiya» qa'nigeli boyinsha Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin'

«O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`nasabetlerdi u`yreniw» temada jazg`an dissertatsiya jumisina

R E T S E N Z I Y A

Men magistrant Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin' «O`spirim jasindag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetlerdi u`yreniw» atlı temada jazg`an magistrliq dissertatsiya jumisi menen tanisip shiqtim. Bul bag`dar bu`gingi ku`nde a`hmiyetli bolip tabiladi.

Biz xalqimizdin` du`nyada hesh kimnen kem bolmawi, perzentlerimizdin` bizden de aqilli, ku`shli, bilimli, dana ha`m a`lbete baxitli bolip jasawi ushin bar ku`shimizdi ha`m imkaniyatlarimizdi jumsar ekenbiz, bul boyinsha ruwxıy ta`rbiya ma`selesi, hesh gumansız, u`lken a`hmiyetke iye. Eger biz bul ma`selede sezgirligimizdi ha`m juwapkershiligimizdi joq qilsaq, bul ju`da` a`hmiyetli jumisti o`z aldına, o`zi bolarshiliqqa taslap qoyatug`ın bolsaq, muqaddes qa`driyatlarimizg`a bag`darlang`an ha`m olardan aziqlang`an ruwxıyatimizdan, tariyxıy este saqlawimizdan ayirılıp, aqır aqibetinde o`zimiz umtilg`an rawajlaniw jolınan shetke shig`ıp qaliwimiz mu`mkin. Usıllardan kelip shig`ıp, shaxs ha`m shaxslar arasındag`ı mu`nasabetlerdi u`yreniw boyınsha proektiv metodikalardan paydalanıw, bu`gingi ku`nde shaxstin` ja`miyetlesiwi, rawajlaniwi, onin` shan`arag`ında, ja`ma`a`tte ha`m ja`miyette o`z ornin iye boliwi, o`zine ha`m o`zgelerge tuwri qarim-qatnasta boliwin u`yreniw **izertlew jumisimizdin` aktuallig`in** ko`rsetip beredi.

Izertlew jumisinin` maqseti – ta`lim protsessinde o`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`nasabetlerge ta`sir etiwshi obektiv ha`m subektiv faktorlardı u`yreniw

Izertlew jumisinin` ilimiy jan`alig`ı – ta`lim protsessinde o`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetlerdi rawajlandiriwshi obektiv ha`m subektiv faktorlar aniqlandi. O`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`nasabetler shaxs o`zgeshelikleri menen baylanisli boliwi mu`mkin dep tabilg`an.

Magistrant Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin' «O`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetlerdi u`yreniw» atlı temani magistrlik dissertatsiya qa`niygelik jumisi etip duris tan`lag`an. Jumis kirisiw, 2 bap, juwmaqlaw, paydalanilg`an adebiyatlar ha`m qosimshalardan ibarat. Birinshi bapı “O`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetlerdin` pedagogika ha`m psixologiyada u`yreniliwi” bolip o`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`na`sabetlerdin` alimlar ta`repinen u`yreniliwi, o`spirim jasi dawirinde shaxslar ara munasabetlerdin` mashqalalari, o`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara mu`na`sabetlerdi psixologiyalıq jaqtan u`yreniw, o`spirimlik da`wirinde shaxstin` qa`liplesiwi. Ekinshi bapı “O`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetlerdi eksperimental uyreniw” bolip o`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetlerdi u`yreniw metodikasi ham metodologiyasi, o`spirim jasındag`i balalar ja`ma`a`tindegı shaxslarara munasabetler psixodiagnostikasi ha`m psixokorreksiyasi ha`m baqlaw ta`jiriybeleri. Juwmaqlawshi bo`liminde izertlewdin` juwmag`ı, o`z pikirleri ha`m usinislari berilgen. Jumistin` aqırında paydalanilg`an adebiyatlar dizimi ha`m qosimshalar keltirilgen.

Magistrant Djabbarbergenova Gulnaz o`z jumisında bul maseleler haqqında teren`irek tu`sinik beriwge ha`reket etken ha`m belsendilik ko`rsetken. Jumisqa joba du`zilip, sol joba tiykarında izbe-izlik saqlanıp mazmuni duris ashilg`an.

Jumista ko`plegen kerekli ilimiy dereklerden ha`m internet materiallarinan ken` paydalanilg`an. Uliwma aytqanda, magistrant Djabbarbergenova Gulnaz dissertatsiya jumisına aldına qoyilg`an maqsetlerine erisken, jumisi talaplarg`a toliq juwap beredi. Oni rasmiy qorg`awg`a usinis etemen ha`m **ayırıqsha** bahasına ilayiq dep esaplayman.

Rasmiy opponent:

p.i.k.dots. A.Urumbaeva

A'jiniyaz atindagi No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti, magistratura bo'limi,
5A140802 – «Psixologiya» qa'nigelig boyinsha *Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin'*
«O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara mu'nasabetlerdi u'yreniw» temada
jazg'an dissertatsiya jumisina

R E T S E N Z I Y A

Magistrant Djabbarbergenova Gulnaz Alimovnanin' «O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara munasabetlerdi u'yreniw» atli temani magistrlik dissertatsiya qa'niygelik jumisi etip duris tan'lag'an. Jumis kirisiw, 2 bap, juwmaqlaw, paydalanilg'an adebiyatlar ha'm qosimshalardan ibarat. Birinshi babi «O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara munasabetlerdin' pedagogika ha'm psixologiyada u'yreniliwi» bolip o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara mu'na'sabetlerdin' alimlar ta'repinen u'yreniliwi, o'spirim jasi dawirinde shaxslar ara munasibetlerdin' mashqalalari, o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara mu'na'sabetlerdi psixologiyaliq jaqtan u'yreniw, o'spirimlik da'wirinde shaxstin' qa'liplesiw. Ekinshi babi «O'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara munasibetlerdi eksperimental uyreniw» bolip o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara munasibetlerdi u'yreniw metodikasi ham metodologiyasi, o'spirim jasindag'i balalar ja'ma'a'tindagi shaxslarara munasibetler psixodiagnostikasi ha'm psixokorreksiyasi ha'm baqlaw ta'jiriybeleri. Juwmaqlawshi bo'liminde izertlew din' juwmag'i, o'z pikirleri ha'm usinislari berilgen. Jumistin' aqirinda paydalanilg'an adebiyatlar dizimi ha'm qosimshalar keltirilgen.

Izertlew jumisinin' teoriyaliq a'hmiyeti – u'yrenilgen a'debiyatlar ha'm o'tkerilgen izertlewler na'tijyelerinen aling'an teoriyaliq mag'liwmatlar, psixologiya pa'ni tarawlarinan jas ha'm pedagogikaliq psixologiya, sotsial psixologiya, xulqi buzilg'an balalar psixologiyasi pa'nlerin teoriyaliq materiallar menen bayitiwg'a xizmet qiladi.

Izertlew jumisinin' ilimiy a'hmiyeti – izertlew na'tijyelerinen aling'an mag'liwmatlardi ta'lim mekemelerinde a'meliyatta qollaniw, ta'lim protsessinde talaba bilimin ha'm oqitiwshi ortasindag'i tu'rli kelispewshiliklerdin' aldin aliwg'a imkaniyat jaratiwdan ibarat .

Magistrant Djabbarbergenova Gulnaz o'z jumisinda bul maseleler haqqinda teren'irek tu'sinik beriwge ha'reket etken ha'm belsendilik ko'rsetken. Jumisqa joba du'zilip, sol joba tiykarinda izbe-izlik saqlanip mazmuni duris ashilg'an.

Jumista ko'plegen kerekli ilimiy dereklerden ha'm internet materiallarinan ken' paydalanilg'an. Uliwma aytqanda, magistrant Djabbarbergenova Gulnaz dissertatsiya jumisina aldina qoyilg'an maqsetlerine erisken, jumisi talaplarg'a toliq juwap beredi. Oni rasmiy qorg'awg'a usinis etemen ha'm **ayiriqsha** bahasina ilayiq dep esaplayman.

Rasmiy opponent:

p.i.k. dots. I.Pirniyazov

No'kis qalasi 2011